

15-3-2020

Het Algemeen Nederlandsch Werklieden- Verbond 1871- 1877:

een zoektocht naar politieke
representatie

Jesmer Engbers s4500083
MA SCRIPTIE POLITIEK EN PARLEMENT

Samenvatting:

Er heeft veel onderzoek plaatsgevonden over politieke representatie in de tweede helft van de negentiende eeuw met de focus op het parlement. Echter, dit doet geen recht aan het gewicht dat extraparlamentaire politieke representatie – juist in deze periode – is toegekomen. Dit onderzoek draagt bij aan de literatuur over extraparlamentaire politieke representatie door vakverenigingen in de tweede helft van de negentiende eeuw. Hiervoor is onderzocht hoe het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond (ANWV) tussen 1871 en 1877 invulling gaf aan haar functie als intermediair tussen de arbeiders en de volksvertegenwoordiging. Deze intermediairfunctie bestond uit het verenigen van de werklieden en de inzet van politieke middelen om de volksvertegenwoordiging te adresseren. Er wordt geconcludeerd dat de praktische invulling van deze intermediairfunctie wordt gekenmerkt als een verkennend en twijfelend proces, waarin het ANWV een politieke antenne ontwikkelde en zich bekwaam maakte in het politieke speelveld. Het ANWV ontwikkelde in het verenigen van de werklieden een politieke stijl die het fundament vormde voor de inzet van politieke middelen en daarom essentieel was voor de invulling van zijn intermediairfunctie. Hiermee wordt belicht hoe politieke stijl, als onderdeel van politieke cultuur, nauw samenhangt met politieke vertegenwoordiging in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Inhoud

Samenvatting:.....	1
1. Inleiding.....	3
2. Analyse: vereniging van de werklieden.....	8
2.1. De problematiek van de werkman: ‘de teekenen des tijds’	8
2.2. De onverschilligheid onder de werkman: ‘het feest der wet’ dat niet gevierd werd	9
2.3. De eerste vergadering: ‘een keur-korps wetenschappelijke krijgers’	10
2.4. De eerste vergadering: de statuten.....	11
2.5. Onderscheid met socialisme.....	14
2.6. De vereniging: het verenigingsgebouw	16
2.6.1. Een thuis	16
2.6.2. Verheffing.....	17
2.7. Succes van mobilisatie: ‘al dobberend wint men’	18
2.7.1. De ‘neutrale’ identiteit van het ANWV	18
2.7.2. De kloof tussen het ANWV en de gewone werkman	19
2.8. Conclusie.....	20
Analyse: inzet van politieke middelen	21
3.1. Kinderarbeid en de Kinderwet	21
3.2. Vergadercultuur: ‘wij behooren ons te onthouden van beleedigende gezegden’	22
3.3. Petities en adressen	24
3.4. Het ‘arbeidersparlement’	26
3.4.1. Aard van de demonstratie: een demonstratie of vergadering?.....	26
3.4.2. De aanwezigen	27
3.4.3. De spreekstijl.....	28
3.4.4. Betekenis ‘arbeidersparlement’	30
4. Conclusie	33
5. Bibliografie.....	35
5.1. Secundaire bronnen:	35
5.2. Archief:	36
5.3. Kranten:	36
5.4. Websites:	36

1. Inleiding

1848 was een belangrijk jaar voor de ontwikkeling van de Nederlandse politiek in de tweede helft van de negentiende eeuw. Er vond namelijk een grondwetswijziging plaats, waardoor de Tweede Kamer voortaan direct werd gekozen middels een districtenstelsel en de ministeriële verantwoordelijkheid werd ingevoerd. Ook werd het recht van vereniging onder burgers mogelijk gemaakt.¹ Burgers kregen het idee dat zij mee konden praten over het overheidsbeleid en zij zochten daarom naar manieren om de publieke opinie te laten horen en er voor te zorgen dat deze serieus werd genomen.² Tussen 1850 en 1880 had ongeveer 12 procent van de mannelijke bevolking in Nederland stemrecht, wat nog zeer beperkt was.³ Toch won de gedachte dat burgers een bijdrage konden leveren aan sociale- en politiek-maatschappelijke hervormingen vanaf 1860 aan populariteit.⁴

De grondwetsherziening van 1848 heeft veranderingen teweeg gebracht in termen van politieke strijd. Waar deze politieke strijd zich voorheen louter plaatsvond in het Parlement, breidde deze zich langzamerhand uit naar buitenparlementaire geledingen.⁵ Zo gingen volksleiders zich in toenemende mate inspannen om kiesgerechtigden – maar ook niet-kiesgerechtigden – toe te spreken en te mobiliseren. Politiek was vanaf omstreeks 1860 niet meer alleen toebedeeld aan notabelen, omdat allerlei groepen in de samenleving zich gingen mengen in het publieke debat door zich te organiseren op basis van ideologie of levensbeschouwing.⁶

Dit had er ook mee te maken dat rond 1870 Nederland te maken kreeg met economische- en sociale problemen die volgden uit de voortschrijdende urbanisering en industrialisering, die hand in hand ging met het kapitalisme.⁷ Deze ontwikkelingen hadden nieuwe scheidslijnen laten ontstaan, waardoor sociale lagen zich van elkaar vervreemden.⁸ Vooral de arbeidersklasse kreeg te maken met problemen, wat leidde tot een toenemende bestaansonzekerheid.⁹

Het ANWV was een extraparlementaire organisatie die zich sinds haar oprichting in 1871 in het publieke debat is gaan mengen, omdat het de toestand van de arbeidersklasse wilde verbeteren. Het ANWV was een federatieve organisatie bestaande uit lokale vakverenigingen die de belangen van de werkman op nationaal niveau vertegenwoordigde. Het ANWV was een intermediair tussen de werkman en de politiek. Deze functie was tweeledig omdat het, enerzijds, de werklieden mobiliseerde om zich te verenigen en, anderzijds, de belangen van deze werklieden vertaalde naar politieke claims gericht aan de volksvertegenwoordiging. In dit onderzoek staat de volgende vraag centraal: hoe vervulde het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond zijn functie als intermediair tussen de werklieden en de volksvertegenwoordiging tussen 1871 en 1877? Deze vraag is gebaseerd op een drietal historiografische thema's in de tweede helft van de negentiende eeuw, namelijk politieke mobilisatie, politieke representatie en vakbonden.

Om te beginnen, politieke mobilisatie dient opgedeeld te worden in top-down en bottom-up mobilisatie. Top-down gaat over mobilisatie vanuit de traditionele politieke arena's zoals het parlement, terwijl bottom-up gaat over mobilisatie vanuit de maatschappij. Er zijn historiografische debatten over deze beide wijzen van politieke mobilisatie. Enerzijds wordt er gesteld dat er al maatschappelijke scheidslijnen bestonden op basis waarvan groepen zich positioneerden en politici

¹ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014) 147.

² Maartje Janse, 'Representing Distant Victims: The Emergence of an Ethical Movement in Dutch Colonial Politics, 1840-1880', *BMGN: Low Countries Historical Review* 128:1 (2013), 53-80, aldaar 55-56.

³ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 161.

⁴ Maartje Janse, 'De kracht van beschaafd protest: een 19^e-eeuws perspectief' in: Jasper Zuure en Sarah de Lange, *#WOEST: de kracht van verontwaardiging* (Amsterdam 2018), 104-117, aldaar 114-116.

⁵ Remieg Aerts, *Land van Kleine Gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013) 172-173.

⁶ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 174.

⁷ Piet de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 155-160.

⁸ Ibidem, 159-160.

⁹ Ibidem, 86.

slechts voor de bewustwording hiervan zorgden (bottom-up).¹⁰ Anderzijds wordt gesteld dat politieke leiders zich niet aansloten bij bestaande scheidslijnen, maar deze scheidslijnen gebruikten om in een nieuwe politieke entiteit op te nemen (top-down).

Historici hebben tot op heden veel aandacht besteed aan de mobiliserende rol van de politieke partij (top-down). Dit is ook niet vreemd, aangezien de periode van 1870 tot rond de eeuwwisseling in het teken staat van de opkomst van de politieke partij. De politieke partij is hierin veelal benaderd als onderdeel van het parlement.¹¹ De optelsom van deze historische studies heeft een nauwkeurig ideologisch onderscheid aangebracht tussen partijen, waarin vooraanstaande parlementariërs vaak centraal stonden.¹² Waar de politieke partij overwegend bestudeerd is met een parlementaire lens, wil dat niet zeggen dat de politieke partij alleen top-down benaderd kan worden. De politieke partij is namelijk rond 1870 voortgekomen uit het maatschappelijk middenveld.¹³ Toch is hier weinig aandacht voor door de verschuiving van de politieke partij naar de staat in de decennia na de jaren '70.¹⁴

In de historiografie is er dus veel aandacht voor het parlement, terwijl politieke mobilisatie vanuit de maatschappij deels vergeten is. Er is te weinig aandacht voor de diverse bewegingen die zich op basis van verschillende maatschappelijke- of sociale problemen organiseerden en zich door verschillende doelen, ideologieën, afkomst en religie onderscheidden. Dit is niet terecht, omdat de organisatie van burgers in de maatschappij een grote invloed heeft gehad op de moderne politiek.¹⁵ Maartje Janse heeft zich veel beziggehouden met extraparlamentaire organisatie, door bijvoorbeeld onderzoek te doen naar de voorlopers van de politieke partijen: de afschaffers.¹⁶ Dit waren pressiegroepen die zich richtten op de afschaffing van slavernij, alcoholmisbruik, het cultuurstelsel, de belasting op kranten, schoolverzuim en de liberale onderwijswet. Deze groepen probeerden invloed uit te oefenen op de politieke agenda door het agenderen van misstanden. Hierdoor verbonden zij de belevingswereld van burgers met het politieke domein en legitimeerden daardoor een beperkte mate van burgerparticipatie in de politiek. Hoe deze georganiseerde burgers zoals pressiegroepen invloed uitoefenden op de politiek is ook onderzocht in het kader van effectieve strategieën van beschaafd protest.¹⁷

Het tweede historiografische thema is politieke representatie. De politiek en de samenleving waren halverwege de negentiende eeuw strikt gescheiden, waardoor politieke representatie niet werd bestudeerd als volksvertegenwoordiging.¹⁸ Met de opkomst van de politieke partij, is politieke representatie bestudeerd als volksvertegenwoordiging. Toch is de aandacht van historici blijven liggen bij het parlement.¹⁹ Dit kan verband houden met het feit dat de politieke partij zich hier institutionaliseerde. Debatten onder historici over politieke representatie na 1870 gaan overwegend

¹⁰ Aerts, *Land van kleine gebaren*, 174-175; Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam 1967).

¹¹ Gerrit Voerman, 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:2 (2005) 226-269.

¹² Aerts, *Land van kleine gebaren*, 119-175; De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 80-170.

¹³ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 144.

¹⁴ Richard S. Katz en Peter Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party', *Party Politics* 1:1 (1995) 5-28, aldaar 11.

¹⁵ Henk Te Velde en Maartje Janse, *Organizing Democracy: Reflections on the Rise of Political Organizations in the Nineteenth Century* (Palgrave macmillan 2017) 5.

¹⁶ Maartje Janse, *De afschaffers: publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).

¹⁷ Janse, 'De kracht van beschaafd protest', 104-120.

¹⁸ Remieg Aerts, 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw' in: Carla van Baalen eds., Anne Bos, Willem Breedveld, Marij Leenders, Jan Ramakers en Ineke Secker, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007 De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Nijmegen 2007) 25-41, aldaar 25-29.

¹⁹ Beyen, Marnix en Velde, Henk te, 'Passion and Reason. Modern Parliaments in the Low Countries', in: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, Kari Palonen (red.), *Parliament and Parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York/Oxford 2016), 81-96.

over de representatieve functie van de politieke partij.²⁰ Deze geschiedschrijving heeft vele inzichten gegeneerd over politieke representatie, maar doet geen recht aan het extra gewicht dat extraparlamentaire politieke representatie – juist in deze periode – is toegekomen, gezien het toenemende aantal maatschappelijke organisaties dat politieke representatieve claims zijn gaan maken.

Naast de historische blik op politieke representatie, hebben politicologen bijgedragen aan de ontwikkeling van het concept politieke representatie door politieke representatieve claims te bestuderen.²¹ Hierin kwam de relatie tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde centraal te staan. Zo is betoogd dat legitimiteit de basis vormde voor deze vertegenwoordigende relatie.²² Zo onderscheidde Hannah Pitkin²³ vier dimensies van vertegenwoordiging: vind vertegenwoordiging plaats op basis van een belang, op basis van descriptieve kenmerken, op basis van een machtiging of is de vertegenwoordiging symbolische van aard? Een kritiek op haar concept van representatie is dat het te veel op het parlement is gericht, terwijl vertegenwoordiging ook elders plaatsvindt.²⁴ Deze extraparlamentaire vormen van vertegenwoordiging worden wel gevangen door concepten die minder oog hebben voor de institutionele kant van representatie en zich meer richten op de continue interactie tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Hier ligt de nadruk minder op het uitdragen van ideeën en meer bij vertegenwoordigende handelingen, omdat representatie vormgegeven wordt door mensen.²⁵

Doordat burgers zich zijn gaan organiseren en politieke representatieve claims zijn gaan maken in de tweede helft van de negentiende eeuw, kreeg de maatschappij meer greep op de staat. Echter, de greep van de staat op de maatschappij werd ook sterker.²⁶ De eerste sociale wetgeving, de Kinderwet van Van Houten (1874), vergrootte het overheidsingrijpen in de samenleving en staat symbool voor een breder debat binnen de samenleving, die ging over de vraag: wat moeten we met de arbeidersklasse?²⁷ In het debat ‘hoe om te gaan met de arbeidersklasse’ zijn verschillende organisaties en instituties in kaart gebracht. Zo zijn bijvoorbeeld (links-)liberale parlementariërs bestudeerd met een parlementaire blik, aan de hand van verschillende sociale wetgeving en parlementaire enquêtes.²⁸ Anderzijds is in de maatschappij een brede humanitaire beweging in kaart gebracht, aangeduid als ‘volksverheffers’²⁹ of ‘kleine geloven’³⁰, die met particuliere initiatieven de arbeidersklasse poogden te verheffen. Daarnaast is de vakbondshistoriografie gericht op vakverenigingen van werklieden die de arbeidersbelangen behartigden.³¹

Deze vakbondshistoriografie verdient nadere aandacht. De socialistische vakbondshistoriografie heeft de nadruk gelegd op maatschappelijke organisaties, omdat het vroege socialisme het parlement verwierp en daardoor zich niet direct richtte tot het parlement.³² Het onderscheidt zich door het scheppen van een thuis voor arbeiders te bestuderen en daarbij te focussen

²⁰ Alexander van Kessel, ‘Onze staatspartijen zullen als alle andere aardsche dingen veranderen en verdwijnen. Status en functie van politieke partijen in historisch perspectief’ in: Hansko Broeksteeg en Ronald Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlands staatsrecht* (Deventer 2015) 9-30.

²¹ Michael Saward, *The Representative Claim* (Oxford 2010); Hannah Pitkin, *The Concept of Representation* (Berkeley 1967).

²² Pierre Rosanvallon, *Democratic legitimacy: impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton 2011).

²³ Pitkin, *The Concept*.

²⁴ Saward, *The Representative Claim*.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*.

²⁷ Iza Matze, *Van wie was de Kinderwet?* (2017).

²⁸ Aerts, *Land van kleine Gebaren*, 153-155.

²⁹ Christianne Smit. *De volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-194* (Amsterdam 2015).

³⁰ Piet de Rooy, ‘Een hevig Gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling’, *BMGN: Low Countries Historical Review* 106:4 (1991) 625-640, aldaar 625.

³¹ D.J. Noordam, ‘De Nederlandse vakbeweging, omstreeks 1900’, *Leidschrift* 14:1 (1998) 80-88, aldaar 80-81.

³² Aerts, *Land van kleine Gebaren*, 154-156.

op verhoudingen en gedragspatronen op buurtniveau, waaronder tapperijen en arbeiderslokalen.³³ Het historiografisch debat over vakbewegingen heeft veelal plaatsgevonden binnen de politieke geschiedenis van de arbeidersbeweging en is nadrukkelijk in verband gebracht met het socialisme.³⁴ Hierdoor zijn vakbonden niet veel onderzocht als vertegenwoordigers van de arbeidersklasse die politieke representatieve claims maakten aan het adres van de volksvertegenwoordiging.

Onderzoek naar het ANWV, zijnde een intermediair tussen arbeiders en de volksvertegenwoordiging, ontleent zich in dit kader als een geschikte studie. Het ANWV is in 1871 opgericht als een federatieve organisatie, die bestond uit lokale vakverenigingen en zich ten doel had gesteld om de belangen van de werkmans te behartigen.³⁵ Verder was het ANWV een neutrale vakbond omdat het de rol van godsdienst in de organisatie wilde beperken.³⁶ Het ANWV positioneerde zich als tegenhanger van de socialistische Eerste Internationale. Dit was een socialistische beweging die de standenmaatschappij wilde omverwerpen ten einde de toestand van de arbeidersklasse te verbeteren, en in 1869 in Amsterdam een afdeling oprichtte.³⁷ Het ANWV had liberale opvattingen en zette daar tegenover dat het binnen de bestaande maatschappelijke verhoudingen op ordelijke en wettelijke wijze de toestand van de arbeiders wilde verbeteren.³⁸ Het ANWV is dan ook niet hoofdzakelijk onderdeel van de socialistische historiografie over de arbeidersklasse en wordt hierin slechts sporadisch ter vergelijking aangehaald.³⁹ Daarentegen nam het ANWV wel een belangrijke en nadrukkelijk onderscheidende positie in door de belangenbehartiging van de arbeidersklasse een politieke invulling te geven. Een onderzoek naar de wijze waarop het ANWV invulling gaf aan haar functie als intermediair tussen arbeiders en de volksvertegenwoordiging, biedt inzichten over hoe extraparlamenteair invulling werd gegeven aan de politieke vertegenwoordiging van de arbeidersklasse. Daarom nog een keer de hoofdvraag: hoe vervulde het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond zijn functie als intermediair tussen de werklieden en de volksvertegenwoordiging tussen 1871 en 1877?

Voor het beantwoorden van de hoofdvraag zijn de notulen van de jaarlijkse algemene vergadering in 1871, 1873, 1874 en 1877 uit het archief van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis bestudeerd.⁴⁰ Deze specifieke notulen zijn gekozen, omdat bleek dat hierin de meest bruikbare informatie zat over de thema's politieke mobilisatie en politieke vertegenwoordiging. Aan de hand van deze thema's konden uitspraken gedaan worden over de intermediairfunctie van het ANWV. Daarnaast zijn de adressen en petitieën geanalyseerd die zijn bijgevoegd aan de notulen en is de verslaglegging van de demonstratie voor de Kinderwet op 19 april 1874 door zowel het ANWV als het *Algemeen Handelsblad*⁴¹ en *De Standaard*⁴² geanalyseerd. De notulen zijn gelezen met het oog op het vinden van thema's die als een rode draad door de bronnen lopen. Wat betreft het gebruik van secundaire literatuur, zijn de geïdentificeerde thema's voornamelijk ingekaderd in socialistische vakbondsliteratuur, omdat deze vergelijkingen bijdroegen aan een nauwkeuriger begrip van wat thema's als politieke representatie en politieke mobilisatie voor het ANWV inhielden. Aanvullend zijn de websites van verschillende onderzoeksinstituten geraadpleegd.

Er is gekozen voor de periode tussen 1871 en 1877, omdat dit de periode was waarin het ANWV zichzelf als vereniging heeft opgericht, zijn identiteit en politieke doelstellingen heeft

³³ Dennis Bos, *Waarachtige volksvrienden : de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001) 131-138.

³⁴ B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland (1894): met een nieuw register en een biografische schets* (Amsterdam 1976) 44-106; De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 159-163.

³⁵ Noordam, 'Vakbonden rond 1900', 83.

³⁶ De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 159-160.

³⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 106.

³⁸ Aerts, *Land van Kleine gebaren*, 130-131.

³⁹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*.

⁴⁰ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Archief Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1921 (ARCH00152), Notulen Algemene Vergaderingen 1871-1878.

⁴¹ 'Arbeid van Kinderen', *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874).

⁴² 'Arbeid van Kinderen in Fabrieken', *De Standaard* (21 april 1874).

vormgegeven en deze periode relevant is in de context waarin maatschappelijke organisaties zich met het publieke domein gingen bemoeien. Toen eenmaal voldoende materiaal was gevonden, is de tijdspanne afgebakend tot het jaar 1877.

Zoals gezegd is de functie van het ANWV als intermediair tussen de arbeiders en de volksvertegenwoordiging tweeledig en daarom zijn er twee deelvragen opgesteld: 1) hoe werd door het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond de vereniging van werklieden vormgegeven tussen 1871 en 1877? 2) hoe zette het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond zijn politieke middelen in om de volksvertegenwoordiging te adresseren tussen 1871 en 1877? In hoofdstuk één zal de eerste deelvraag beantwoord worden door aandacht te besteden aan de organisatie van het ANWV als vereniging voor werklieden. In hoofdstuk twee wordt de tweede deelvraag beantwoord door te beschouwen hoe het ANWV vanuit deze organisatie politieke claims formuleerde en uitdroeg. In de conclusie zal de manier waarop het ANWV de werklieden verenigde in overeenstemming worden gebracht met de inzet van politieke middelen, om vervolgens te kunnen vertellen hoe het ANWV invulling gaf aan haar functie als intermediair tussen de arbeiders en de volksvertegenwoordiging.

2. Analyse: vereniging van de werklieden

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de wijze waarop het ANWV de werklieden verenigde. Om dit te doen zal eerst de maatschappelijke toestand van de arbeidersklasse worden geschetst, omdat dit onderdeel was van de aanleiding voor de oprichting van het ANWV. Ten tweede wordt aandacht besteed aan een ander motief voor de oprichting van het ANWV, namelijk de overheersende onverschilligheid onder de werkman ten opzichte van de staat. Ten derde en vierde wordt aandacht besteed aan de oprichtingsvergadering, waarin respectievelijk de aanwezige werklieden en de vaststelling van de statuten worden behandeld. Ten vijfde wordt het onderscheid tussen het socialisme en het ANWV in kaart gebracht, omdat dit een centraal thema is in dit onderzoek. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de vraag: waarom werd een werkman lid bij het ANWV? Tot slot wordt een beschouwing gemaakt van de mate waarin het ANWV erin slaagde om de werkman te verenigen.

2.1. De problematiek van de werkman: 'de teekenen des tijds'

Hier zal aan de hand van de problematiek van de werkman uiteengezet worden dat er een maatschappelijke noodzaak ontstond om iets aan deze problematiek te doen. De problematiek van de werkman geeft daarom de aanleiding waarom de oprichting van het ANWV noodzakelijk was. Het ANWV had zich ten doel gesteld om deze problematiek op te lossen.

De ontwikkeling van een industrieel kapitalisme had de arbeidersklasse rond 1870 omgedoopt tot proletariërs die in hun voortbestaan werden bedreigd.⁴³ De arbeiders werkten onder erbarmelijke omstandigheden veel en hard voor een laag loon. De overheid bekommerde zich nog niet om het welzijn van de arbeidersklasse, waardoor de machtsverhoudingen tussen de werkman en het kapitaal volledig uit haar verband waren gerukt.⁴⁴ Dit had alles te maken met de diepgewortelde achtergestelde positie van de werkman in de samenleving. Er waren geen wettelijke regelingen om de rechten van de werkman te beschermen en daarnaast ontbraken ook allerlei instituties in de maatschappij die de positie van de werkman konden verbeteren.⁴⁵ Er waren amper ambachtsscholen waar de werkman aan de hand van onderwijs de kwaliteit van zijn product kon verbeteren en zichzelf kon ontwikkelen. Dit gebrek aan ontwikkeling zorgde er voor hij niet de tijd en het verstand had om te reflecteren op zijn maatschappelijk toestand. Al met al bevond de werkman zich in een geïsoleerde maatschappelijke positie die niet gemakkelijk verbeterd kon worden.

Het geringe aantal werklieden dat wel de tijd en de verstandelijke ruimte had gevonden om op zijn maatschappelijke toestand te reflecteren, wilden de scheef gegroeide verhoudingen recht trekken en de maatschappelijke positie van de werkman verbeteren, zo stelt Marcel Hoogenboom.⁴⁶ Deze scheve verhoudingen werden ook benoemd tijdens de oprichtingsvergadering van het ANWV in 1871, door afgevaardigde Spliethoff:

De Almachtige Vader heeft in zijn woord gezegd „die niet werkt, zal niet eten”: maar in onze tegenwoordige maatschappij dreigt het gezegde zich juist om te keeren wijl hij die niet werkt (tenzij men coupon-knippen ook werken zou willen noemen) wel eet van het vette der aarde, en hij die werkt, hard en veel werkt, zeer tevreden zijn moet, als hij een aardappel met een lawaaisaus heeft.⁴⁷

De werklieden van het ANWV realiseerden dat overleg met de patroons noodzakelijk was om de maatschappelijke verhoudingen te herstellen. Echter, zij vonden geen gehoor bij de patroons.⁴⁸ Tot

⁴³ Piet de Rooy, *Ons stipje*, 83-86.

⁴⁴ J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw* (Bussum 1978) 15-17.

⁴⁵ B. de Vries, 'De waarde van kennis bij arbeiders en de kleine burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 33:1 (2009) 53-70, aldaar 54-55.

⁴⁶ Marcel Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2004) 54.

⁴⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 6.

⁴⁸ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 15-16.

de jaren '70 dachten vele patroons de aanhoudende opstandigheid vanuit de arbeidersklasse naast zich neer te kunnen leggen, want de opstandigheid was aanvankelijk altijd van korte duur geweest en werd niet ontvangen als een gevaar voor hun eigen maatschappelijke positie.⁴⁹ Omdat de patroons geen gehoor gaven aan verzoeken tot overleg met het ANWV, werd de noodzaak voor het ANWV groter om zich tot de staat te richten voor sociale wetgeving. Het ANWV positioneerde zich daarom als een bij uitstek politieke vereniging, die zich ten doel had gesteld om de maatschappelijke toestand van de werkmans te verbeteren.

2.2. De onverschilligheid onder de werkmans: 'het feest der wet' dat niet gevierd werd

Toch was het rond 1870 niet vanzelfsprekend dat de arbeidersklasse zich bekommerde om de publieke zaak. Deze paragraaf laat zien dat volgens het ANWV de houding van de werkmans zich liet kenmerken door onverschilligheid en dit één van de motieven was waarom het ANWV zich genoodzaakt voelde om zich te organiseren als een bij uitstek politieke vereniging om de arbeidersklasse te mobiliseren.

Het belang van een politieke vereniging kwam het beste tot uitdrukking in Heldts openingsrede van de algemene vergadering in het jaar 1873, waarin hij sprak over 'het feest der wet':

„Het feest der wet” gelijk een onzer groot beladen het noemde. Ge begrijpt reeds dat ik spreek van het 25jarig jubileum onzer Grondwet, dat door enkelen in den lande gevierd werd. Door enkelen; he jammer niet waar? En inderdaad, het moet onze bevreesing wekken, dat uit den boezem dier talrijke arbeiders-vereenigingen, niet één enkele stem opging om, hetzij met anderen, of in eigen kring, ware het slecht maar bij wijze eener vergadering, dat feest mede te vieren. Niet het allerminste verwonderde mij dat; maar ook ik zweeg opzettelijk, doch slechts om bij den eersten klank die zich liet hooren, mij aan te sluiten. Doch te vergeefs, niemand sprak, allen zwegen.⁵⁰

'Het feest der wet' dat niet gevierd werd, is een analogie voor de onverschilligheid onder de werklieden ten opzichte van de staat, om op die wijze de toestand van de werkmans te verheffen. Volgens Heldt ontbrak het bij het merendeel aan interesse en ontwikkeling om zich ten einde dit doel te bereiken zich om staatsaangelegenheden te bekommeren.⁵¹ Ondanks dat Heldt de onverschilligheid begreep, vond hij niet dat de werkmans zich bij deze onverschilligheid mocht neerleggen. De werkmans moest de enkele rechten die de Grondwet hem verschafte, aanwenden en Heldt wees daarom op het belang van artikel 10, het recht van vereniging en vergadering:

Wij achten dat deel onbeduidend, en toch beweer ik, dat het de rots is waaraan wij ons moeten vastklemmen, het eenige middel om een gelijk deel als de overige standen te verwerven. Even als de derde stand eenmaal heeft gestreden en overwonnen, zoo moet ook de vierde stand strijden, eerlijk strijden!⁵²

Maar betekende de onverschilligheid ten opzichte van de staat om die reden dat de werklieden zich niet inlieten met het verenigingsleven om de positie van de werkmans te verbeteren? Uit de literatuur over het vakverenigingsleven blijkt dat er juist sprake was van een 'verenigingskoorts' rond 1865.⁵³ Het vakverenigingsleven was vooral gericht op particuliere initiatieven zoals onderlinge coöperatie maar ook op het bestrijden van gok- en dranklust en het creëren van sociale zekerheid, door bijvoorbeeld de opening van een ziekenkas.⁵⁴ Dit sluit ook aan bij de humanitaire beweging die er op was gericht om de arbeidersklasse te verheffen, die Christianne Smit⁵⁵ in kaart heeft gebracht. Jacques

⁴⁹ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 75.

⁵⁰ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 6.

⁵¹ *Ibidem*, 10.

⁵² *Ibidem*, 7.

⁵³ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 83-90.

⁵⁴ *Ibidem*, 77-79.

⁵⁵ Christianne Smit, *De volksverheffers*.

Giele voegde daaraan toe dat de vakverenigingen vanaf 1870 een nieuwe fase in de arbeidersbeweging inluiden, door de introductie van georganiseerde werkstakingen voor hoger loon en kortere werktijden.⁵⁶ Deze literatuur laat zien dat er vele vakvereniging initiatieven ondernomen om de werkman te verheffen. Toch moet er een onderscheid worden gemaakt tussen initiatieven in de private sector en initiatieven gericht op de staat. Voor Heldt was het recht van vereniging duidelijk een politieke vereniging met initiatieven gericht op de staat. Hij had zich de taak had gesteld 'het feest der wet' te gaan vieren en de arbeidersbeweging hiervoor te mobiliseren. Oftewel, het ANWV profileerde zich door zich met wetgeving bezig te houden en de volksvertegenwoordiging te adresseren.

2.3. De eerste vergadering: 'een keur-korps wetenschappelijke krijgers'

Het ANWV onderscheidde zich dus als een politieke vereniging die zich met wetgeving bezighield. Om die reden is het van belang om te analyseren naar wat voor politieke beginselen het ANWV zich organiseerde. Maar voordat er aandacht wordt gegeven aan de inhoud van de vergadering waarin deze politieke identiteit werd vormgegeven, zal het gezelschap werklieden dat zich verzamelde voor deze vergadering worden geduid.

Op 29 oktober 1871 verzamelden eenendertig werklieden zich te Utrecht voor de tweede algemene vergadering van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond. Deze eenendertig heren vertegenwoordigden twintig verschillende ambachtsverenigingen van typografen, scheepmakers, metselaars, tabakswerkers, schuitenvoerders, schilders, meubelmakers en kleermakers.⁵⁷ De meeste vakverenigingen waren gevestigd in Amsterdam en Rotterdam, en slechts een drietal in Sneek, Arnhem en Groningen.⁵⁸

Toen negenentwintig werklieden hadden plaatsgenomen in de vergaderruimte, kwamen Obbe Rommerts en Bernardus Heldt tezamen binnenlopen. Heldt sloot de deur achter zich, om hiermee duidelijk aan te geven dat de vergadering door zijn komst kon beginnen. Heldt liet hiermee zien de belangrijkste werkman aanwezig te zijn. Eerst zal er aandacht worden besteed aan wie deze eenendertig heren waren. Maar waren het wel heren, of toch gewone werklieden? Voor de beantwoording van die vraag wordt eerst een schets gegeven van dit gezelschap door de ogen van Bernardus Heldt:

T is een keur-korps wetenschappelijke krijgers, die de vruchten door betere opvoeding en onderwijs verkregen, gaarne veil heeft om met raad en daad en met veel meer dan dat, onze arbeidersbeweging ter zijde te staan en te helpen waar 't hun mogelijk is en waar die hulp wordt ingeroepen en waar zij een werkelijk praktische richting neemt. Met de hun als 't ware aangeboren eigenschappen, wagen ze zich te midden der branding, zonder bevreesd te zijn door het schuimende en bruischende water te zullen worden verslonden. Ze vreezen niet voor volksleiders te worden gehouden, hunne overtuiging, dat slechts het maatschappelijk belang hunne diensten eischt, verbant elke wijfeling.⁵⁹

Heldt typeerde de vergadering overduidelijk als heren, als zelfbenoemd volksleiders die de kar van de arbeidersbeweging gingen trekken. Maar volksleiders dienen natuurlijk wel onderscheidende kwaliteiten te hebben. Door de aangeboren kwaliteiten en betere opvoeding en opleiding kwalificeerde hij hen als een 'keurkorps wetenschappelijke krijgers'. Echter, dit moet wel in perspectief worden geplaatst, want Heldt kwam uit een arm milieu.

Heldt zijn vader was al overleden toen hij nog geen negen jaar oud was, waardoor zijn alleenstaande moeder door gebrek aan geld geen lesmateriaal en schoeisel kon bekostigen, wat een

⁵⁶ J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973) 35-45.

⁵⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 3-4.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, 11-12.

voorwaarde was om naar school te gaan. Heldt werkte bij een meubelmakerij om inkomen te genereren, waar hij slachtoffer van mishandeling werd. Echter, weglopen was geen optie omdat het loon broodnodig was. Deze praktijken hielden aan totdat de patroon hem op zeventienjarige leeftijd aanstelde als leerling-meubelmaker, waardoor hij zich binnen een aantal jaren bekwaam had gemaakt als meubelmaker. We werkplaats was voor Heldt de broedplaats voor al zijn latere verenigingsactiviteiten, waarin hij zich door de jaren ontplooidde. In 1864 was hij oprichter van de meubelmakersvereniging *Amstels Eendracht*.⁶⁰

Heldt heeft dus pas na zijn jeugd een vak geleerd en zich weten te ontwikkelen. Op die wijze heeft Heldt zich op eigen kracht weten te verheffen en is hij het eenvoudige arbeidersbestaan ontgroeid. Heldts gebruik van de term ‘wetenschappelijk’ leent zich ook niet voor hedendaags gebruik. Toch zegt het veel over de ambities van dit gezelschap en de – voor een werkman-bovengemiddelde interesse die zij hadden voor intellectuele zaken zoals wetenschap en politiek. Heldt plaatste zijn metgezellen en zichzelf op een voetstuk en misschien wel iets boven hun eigen maatschappelijke positie. Dit was een manier waarmee hij torenhoge verwachtingen schiep voor zichzelf en zijn kompanen, en het maar de vraag was of zij daar aan konden voldoen.

Zo laat het citaat van Heldt zien dat zij strijdbaar en moedig moesten zijn en dus zeker niet bang om door de publieke opinie in een kwaad daglicht te worden gezet. Het algemene belang van de werkman stond voorop en hier moest alles voor wijken. Bij het ANWV moest men durven zijn kop boven het maaiveld uit te steken. Obbe Rommerts, vertrouweling van Heldt, typograaf uit Leeuwarden en voorzitter van de Provinciale Friesche Werkliedenvereniging, was zo’n ‘krijger’. Rommerts stak zijn kop boven het maaiveld uit omdat hij tegendraads was. Ondanks dat hij wel gelovig was, had hij een hekel aan “[...] die walgelijk flauwe en lauwe, afgrijselijk bedaarde, voorzichtige, gemoedelijk brave, christelijke huisvaders, die in afwachtende houding van verre blijven staan”.⁶¹ Hiermee persifleerde hij de confessionele arbeiders die zich verzetten tegen vergaderingen die op zondag werden belegd. Rommerts verzette zich tegen ‘tevredenheidsprediking’ en hekelde verwijzingen naar het hiernamaals.

Kortom, Heldts geschiedenis laat zien dat hij afkomstig was uit een arbeidersmilieu en zich ontpopt heeft tot onderdeel van de klasse-elite. Rommerts moest tijd en geld vrijmaken om vanuit Leeuwarden naar Utrecht te komen, terwijl vele arbeiders amper in hun primaire levensbehoeften konden voorzien. Beide heren hadden dus de materiële en geestelijke ruimte gevonden om zich in te zetten voor de belangen van de werkman. Zij bezaten intellectuele eigenschappen, waren welbespraakt en wisten met hun retoriek en door het gebruik van metaforen en analogieën, zo laat ook het hierboven genoemde citaat zien, overtuigende redevoeringen te houden. Het feit dat van de aanwezige vertegenwoordigers alleen biografische portretten van Heldt en Rommerts zijn gemaakt, laat de onderlinge verschillen in dit gezelschap zien. Heldt en Rommerts profileerden zichzelf duidelijk als leiders van de arbeidersbeweging.

2.4. De eerste vergadering: de statuten

Deze paragraaf biedt een analyse van de discussies over de totstandkoming van de statuten, die ge beginselen vormden voor de identiteit van het ANWV en zijn politieke doelstellingen. Hiervoor wordt eerst uitgelegd met welk doel het ANWV verenigd werd. Vervolgens wordt de discussie over de naam behandeld. Daarna zal er aandacht worden gegeven aan een tweetal controversiële onderwerpen: de rol van godsdienst in het ANWV en de positie van het ANWV ten aanzien van onderwijs. Deze discussies lagen aan de basis van de statuten en vormden daarmee het fundament voor de identiteit en de politieke doelstellingen van het ANWV.

⁶⁰ Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging – HELDT, Bernardus Hermanus, <http://hdl.handle.net/10622/219512CA-7F96-41C4-AF88-B02C34CBDF6D> (geraadpleegd 8 februari 2020).

⁶¹ Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging – ROMMERTS, Obbe, <http://hdl.handle.net/10622/453536C4-4FC3-4C90-BFD8-A40A4CCC622E> (geraadpleegd 8 februari 2020).

De vergadering werd geopend. De heer Spliethoff nam, bij het tot dan toe ontbreken van een gekozen voorzitter, het woord. De problematiek van de werkman, oftewel de geïsoleerde positie van de werkman ten opzichte van het kapitaal, was de voornaamste aanleiding voor de noodzakelijkheid van vereniging, aldus Spliethoff:

Laat ons dit van het kapitaal overnemen, dat wij, evenals het kapitaal, ons belang vergrijpen en ons onder elkander associeëren, opdat wij als eenig man, langs wettigen weg, mogen strijden voor de rechtvaardige zaak.⁶²

Wie moesten er verenigd worden? Er waren door heel het land al verschillende lokale vakverenigingen opgericht en het doel van deze bijeenkomst was om hen te verenigen in een nationale vakvereniging.⁶³ Maar voor het zover kwam, moest er eerst een bestuur worden gekozen. Hier bleek meteen al het overwicht dat Heldt had op de vergadering. Toen bestuurslid de Roth geen volstrekte meerderheid behaalde voor zijn aanstelling en dit stemmen deed opgaan voor een herstemming, werd er na enige discussie op voorstel van Heldt per acclamatie besloten dat er geen herstemming nodig was. Het centraal bestuur werd gevormd door Heldt uit Amsterdam, Post uit Amsterdam, Scheepers uit Arnhem en de Roth uit Rotterdam.⁶⁴ Heldt werd ingehamerd als voorzitter van het ANWV. De volgende grondslag van de statuten, oftewel het doel van het ANWV, werd vastgelegd:

Artikel 1. Erkenning der behoeften van den werkman te bewerken en de middelen tot zijn herstel op te sporen, opdat hij zoowel zedelijk als stoffelijk zijne wettige plaats herneme. Art. 2. Eenheid te stichten tusschen alle werklieden, opdat er bij het aanwenden der middelen tot verbetering hunner toestanden, niet meer gevonden worde verbroekeling van krachten, maar eenparig handelen.⁶⁵

De vereniging van werklieden was het grondbeginsel voor het ANWV om de werkman te redden uit zijn misère. Het belang dat hieraan gehecht werd, bleek ook uit een redevoering van Heldt tijdens de algemene vergadering van het ANWV in 1873, waarin hij stelde dat vereniging de sleutelfactor was om de conflicterende belangen van patroons en de werkman bij elkaar te brengen.⁶⁶ Vereniging was dus nodig om de toestand van de werkman te verbeteren, oftewel dat hij – refererend naar het bovenstaande citaat – “zoowel zedelijk als stoffelijk zijne wettige plaats herneme.”⁶⁷

Het ANWV richtte zich op het heroveren van de wettelijke plaats van de werkman en kwam daarom in opstand tegen de verslechterende maatschappelijke positie van de werkman, zonder de maatschappelijke verhoudingen omver te willen werpen. Dit is een belangrijk aspect van artikel 1, omdat het paste binnen een vorm van protest vanuit de lagere klasse die zich liet kenmerken door standsbewustzijn, beschreven door Marcel Hoogenboom.⁶⁸ Deze vorm van protest was niet gericht op sociale stijging of hervorming van de maatschappij, maar tegen daling van de eigen klasse. Hoogenboom schreef dat de aristocratie deze vorm van opstand tot de jaren '70 van de negentiende eeuw gewend was, totdat er een nieuwe socialistische beweging opkwam, beschreven door Jacques Giele.⁶⁹

De opkomst van deze socialistische beweging verdient hier enige aandacht, omdat het verband houdt met de oprichting van het ANWV en dus met de totstandkoming van de statuten. De Eerste Internationale richtte in 1869 een afdeling op in Amsterdam.⁷⁰ In tegenstelling tot de protestvormen die de gevestigde orde gewend waren, ging deze nieuwe socialistische beweging met werkstakingen

⁶² IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 7.

⁶³ Ibidem, 5-6.

⁶⁴ Ibidem, 9.

⁶⁵ Ibidem, 37.

⁶⁶ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 10-11.

⁶⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 37.

⁶⁸ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 75.

⁶⁹ Giele, *De Eerste Internationale*.

⁷⁰ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 106.

en een agiterende houding juist tegen de maatschappelijke verhoudingen protesteren.⁷¹ Met die wetenschap wordt de beraadslaging over de naam die het Verbond moest krijgen interessant. Tijdens de vergadering over de vaststelling van de statuten was er een discussie over of het verbond Algemeen of Nationaal moest heten. Zo ontbrak volgens sommigen aan Nationaal slechts 'Inter' om 'de boel verdacht te maken', refererend naar de socialistische Eerste Internationale.⁷² Het werd Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond. De afgevaardigden wilden niets gemeen hebben met deze onruststokers. Het Verbond moest zich onderscheiden van het socialisme (dit wordt in de volgende paragraaf verder onder de aandacht gebracht). Om die reden werd in de statuten opgenomen dat alles geschiedde langs ordelijke en wettige weg. Het vastleggen van statuten en reglementen op zichzelf, was hier het meest sprekende bewijs van.

Er volgde al snel een discussie over de rol van godsdienst. Heldt gaf tijdens de vergadering het signaal af geen godsdienstige beginselen te willen opnemen in de statuten, om zodoende neutraal te blijven. Echter, hier was geen consensus over en daarom ontstonden er hevige discussies. Er was discussie over een eventuele hiërarchie tussen verschillende bronnen van het bestaan van de mens: God, de natuur of arbeid.⁷³ In feite ging deze discussie over de vraag of God een belangrijk beginsel moest zijn voor het ANWV. Spliethoff, die als fungerend voorzitter de vergadering opende met vele verwijzingen naar God en het hiernamaals, wilde dat God in de statuten werd vermeld als bron van het bestaan van de mens en dat arbeid hieraan ondergeschikt was. Toen Pieterse – die net als Spliethoff uit Rotterdam kwam – hem bijval wilde geven, door op grond van het Bijbelse verhaal te betogen dat arbeid een straf was, intervenueerde Heldt om duidelijk te maken dat godsdienstkwesities niet thuis hoorden in deze vergadering. Zo stelde hij:

Men moest zich bepalen tot de zaak die aan de orde is, anders worden de hoofden heet en de harten koud. Of arbeid straf is of geen straf, ieder is verplicht te werken en niemand mag zich er aan onttrekken. Het waarom late men ter onderzoek over aan de mannen der wetenschap, die er trouwens ook niet bij zijn geweest en over wier uitspraken alzoo ieder eveneens het zijne kan denken.⁷⁴

Godsdienst leidde dus alleen maar af van de zaak waarmee het ANWV zich moest bekommeren: de arbeid en meer specifiek het verbeteren van de arbeiderstoestand. Het voorstel van Heldt, waarin God niet als bron werd opgenomen in de statuten, werd met vijftien tegen vier aangenomen. Het is niet duidelijk wie er tegen stemden, maar vermoedelijk waren Spliethoff en Pieterse hier onderdeel van. In dezelfde geest werd na hevige discussie besloten dat het ANWV één keer per jaar twee dagen zou vergaderen: op eerste en tweede kerstdag. Immers, dit was de enige manier om geen loon te verspillen.⁷⁵ Verwijzend naar de eventuele hiërarchie tussen God en arbeid, kreeg arbeid hier duidelijk een hogere waardering.

Al met al was het doel om ten aanzien van God een neutrale identiteit te hebben. De vraag is alleen in hoeverre deze statutaire neutraliteit bewaard kon worden in de praktijk, aangezien het ANWV zeer verdeeld was over dit onderwerp. De controverse over het al dan niet bevorderen van algemeen staatsonderwijs laat deze verdeeldheid verder zien.

Moest het verbond zich ten doel stellen om het algemeen staatsonderwijs te bevorderen? Spliethoff merkte meteen op dat deze discussie nauw verbonden was met de eerdere godsdienstige kwesities en daarom tot verdeeldheid zou leiden; staatsonderwijs ging ten koste van bijzonder onderwijs.⁷⁶ Heldt weerlegde dit door te beargumenteren dat het staatsonderwijs het bijzonder onderwijs niet uitsloot. Integendeel, het zou bevorderd worden omdat het godsdienstig onderwijs voor de kerk bleef en de verspreiding van kennis en wetenschap bevorderd werd door het openbaar

⁷¹ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 73-78.

⁷² IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 14.

⁷³ *Ibidem*, 15.

⁷⁴ *Ibidem*, 15-16.

⁷⁵ *Ibidem*, 27-28.

⁷⁶ *Ibidem*, 21.

onderwijs van de staat.⁷⁷ Daarnaast was er onzekerheid over de voordelen van verbeterd onderwijs, wat aan de basis lag van verdeeldheid. Want waarom zou men zijn kinderen naar een openbare school sturen? “Opdat zij met heldere hoofden en lege magen leeren werken?”, stelde Riesen spottend.⁷⁸ Niet alleen de gewone werkmans zag de noodzaak van ontwikkeling door onderwijs niet, want zo bleek dat ook onder de afgevaardigden van het ANWV twijfel bestond over de noodzaak. Immers, men moest een ambacht leren en iets produceren om de kosten van het gezin te dragen.

Heldt rondde de discussie af, omdat de gemoederen hoog opliepen. Hij stelde dat iedereen recht had op zijn persoonlijke opvattingen, maar waarschuwde voor bekrompenheid en gebrek aan helder inzicht.⁷⁹ Dit kan geïnterpreteerd worden dat Heldt enerzijds helder inzicht, verkregen door kennis en wetenschap onlosmakelijk aan het staatsonderwijs verbond en anderzijds bekrompenheid verbond aan het bijzonder onderwijs. Spliethoff diende nog een motie in tegen de bevordering van het algemeen staatsonderwijs, welke met elf tegen negen werd verworpen. Daar werd een motie van de heer Scheepers (een bestuursgenoot van Heldt) tegenover gesteld, vóór de expliciete vermelding van de bevordering van kosteloos staatsonderwijs.⁸⁰ De heer Spliethoff stelde daarop een ultimatum: wanneer deze bepaling doorgang zou vinden, dan zouden de verenigingen uit Rotterdam zich niet aansluiten. Het eindresultaat was een ‘compromis’, waaruit volgde dat het Verbond zich de bevordering en de uitbreiding van onderwijs ten doel zou stellen, zonder de expliciete vermelding van staatsonderwijs.

Maar was dit wel een compromis? Waar eerst een meerderheid was voor de bevordering van staatsonderwijs, werd dit teruggedraaid tot onderwijs in het algemeen. Deze Rotterdamse en bovendien kerkelijke machtsgreep is zeer bepalend geweest voor de ‘neutrale’ identiteit van het ANWV. Deze neutraliteit voorkwam dat een deel van de potentiële lidverenigingen zou afhaken, maar het gevolg was dat een deel van de lidverenigingen godsdienstige principes nastreefden. Deze neutraliteit die tegelijkertijd verdeeldheid impliceerde, is een rol gaan spelen in de mate waarin het ANWV de arbeidersbeweging wist te verenigen en zal verder behandeld worden in paragraaf 1.7 Het succes van politieke mobilisatie.

2.5. Onderscheid met socialisme

In de behandeling van de vergadering waarin de statuten werden vastgelegd, werd door de discussie over de naam van het Verbond het onderscheid met het socialisme al enigszins duidelijk. Deze paragraaf legt om twee redenen extra aandacht op het onderscheid tussen het ANWV en het socialisme. Ten eerste omdat de opkomst van het socialisme in Nederland een aanzienlijke rol speelde als aanleiding voor de oprichting van het ANWV. Ten tweede biedt de vergelijking tussen het ANWV en de socialistische beweging, door inbedding in de context waar het ANWV zich in bevond, een accurater beeld van de identiteit van het ANWV.

De ontwikkeling van een industrieel kapitalisme had rond de jaren '50 voor vele sociaaleconomische problemen gezorgd voor de arbeidersklasse, wat leidde tot bestaansonzekerheid. Deze bestaansonzekerheid had de arbeidersklasse omgedoopt tot proletariërs, wat de voedingsbodem was voor een internationale socialistische beweging: de Eerste Internationale.⁸¹ Deze socialisten wilden door vereniging van de werklieden op revolutionaire wijze de arbeidersklasse verheffen, wat betekende dat zij de bestaande maatschappelijke orde wilde omver werpen.⁸² De opkomst van deze socialistische beweging zorgde voor angst voor revolutie.⁸³ Toen deze beweging in 1869 een tak in Amsterdam oprichtte, werd de angst voor revolutie in Nederland sterker. Dit houdt verband met het feit dat op 29 oktober 1871 eenendertig werklieden samenkwamen om het ANWV op te richten. De

⁷⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 21.

⁷⁸ Ibidem, 21.

⁷⁹ Ibidem, 23-24.

⁸⁰ Ibidem, 23-24.

⁸¹ De Rooy, *Ons stipje*, 80-86.

⁸² Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 73-78.

⁸³ De Rooy, *Ons stipje*, 83-86.

angst voor revolutie die binnen het ANWV heerste, wordt het best weergegeven door een uitspraak van Heldt tijdens de algemene vergadering in december 1873:

Alles heeft den schijn dat de beide belangrijkste factoren der industrie, kapitaal en arbeid, te zamen vormende de spil waarom zich alles beweegt – tegen elkander zich gaan meten. God verhoede het, want het ergste is daarvan te vreezen.⁸⁴

Niets doen was daarom geen optie voor het ANWV. Het ANWV wilde een alternatief bieden om de arbeidersklasse te verheffen, om te voorkomen dat de samenleving zou ontworpen. Een alternatief dat zich baseerde op verheffing van de arbeidersklasse binnen de bestaande maatschappelijke orde. In plaats van werkstakingen ten einde verbetering van de arbeiderstoestand te vinden, zocht het ordelijke overleg met patroons en fabrikanten. In plaats van mobilisatie door de massa op te zwepen en maatschappelijke chaos te veroorzaken, zocht het naar praktische hervormingen. Het ANWV had zich verenigd voor de werkmans die zijn toestand op wettelijke wijze verbeterd wilde zien worden.⁸⁵

In het bovenstaande is vanuit het perspectief van het ANWV uiteengezet hoe zij zichzelf positioneerden ten opzichte van het socialisme en zich voornamelijk afzetten. Echter, uit de historiografie gaan stemmen op die stellen dat de verschillen minder groot waren dan het ANWV zelf schetste.⁸⁶ Het ANWV was namelijk helemaal geen principieel tegenstander van werkstakingen, maar zag werkstakingen eerder als een uiterst redmiddel. Daarnaast zijn nuances over het verschil in ideologie op zijn plaats. Door de opheffing van de Nederlandse tak van de Eerste Internationale in 1874, werden vele afdelingen lid van het ANWV, waaronder bijvoorbeeld houtzager Klaas Ris en kleermaker Gerhard. Daarop volgend kregen Heldt en Gerhard een zeer goede verstandhouding; zij waardeerden elkaar als rustige persoonlijkheden met een afkeer tegen revolutie. Aan de andere kant hadden Heldt en de extraverte Klaas Ris vele conflicten. Kortom, de socialistische ideologie en die van het ANWV verschilden minder van elkaar dan de karakters van de kopstukken.

De notulen van de algemene vergadering in 1874, toen socialistische vakorganisaties waren aangesloten, laten zien dat ook binnen het ANWV deze ideologische overeenkomsten werden erkend.⁸⁷ Het ANWV werd er namelijk in 1874 van beschuldigd te heulen met de beginselen van de Eerste Internationale, waarna Heldt deze beschuldigingen adresseerde door in te stemmen dat beide dezelfde doelen hadden. Echter, de werkwijze verschilde:

Maar willen we ook omverwerping der maatschappelijke orde, zoals velen der Internationale dat willen? Gaat het bijvoorbeeld op, het Nederlandsch Werklieden-Verbond, van communisme te beschuldigen, omdat er enkele volbloeden onder de leden zijn, of omdat een Nederlands, thans in Amerika woonachtige typograaf dat Verbond de raad geeft, dat het zijne leden moet trachten inteprenten, dat alleen eene maatschappelijke omwenteling, die het persoonlijk eigendomsrecht opheft enz., algemeene welvaart kan brengen.⁸⁸

Er leefde dus een diversiteit aan karakters en opvattingen binnen de gelederen van het ANWV, wat deels verband houdt met de toetredende communisten en socialisten. Tegelijkertijd werd ook de ideologische overlap erkend binnen het ANWV. Heldt concludeerde zelf dat de beschuldigingen onterecht waren, zolang het ANWV niet in die richting bestuurde, oftewel de werkwijze overnam.⁸⁹

⁸⁴ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 11.

⁸⁵ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 14.

⁸⁶ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen - Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 2 maart 2020).

⁸⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 13-14.

⁸⁸ Ibidem, 14.

⁸⁹ Ibidem, 14-15.

2.6. De vereniging: het verenigingsgebouw

Het ANWV is opgericht. Ook is het duidelijk door wie het is opgericht en met welke bedoelingen. De identiteit en de doelstellingen zijn helder en door de vergelijking met het socialisme is deze verder scherp gesteld. De organisatie van het ANWV is duidelijk en daarom zal deze paragraaf gewijd worden aan mobilisatie vanuit het ANWV. Oftewel, waarom werd een werkman met zijn vakvereniging lid bij het ANWV? Hierbij zal aandacht worden besteed aan twee functies van het ANWV als zijnde vereniging. Ten eerste het creëren van een thuis voor de werkman en ten tweede het verheffen van de werkman.

Het verenigingsgebouw van het ANWV, de Werkmansbond, stond in Amsterdam. Helaas is er niet voldoende materiaal beschikbaar om de Werkmansbond te bestuderen. Echter, Heldt gaf in één van zijn redevoeringen zijn blik op de functies van het verenigingsgebouw, welke de leidraad vormt voor deze paragraaf. Voor Heldt was het verenigingsgebouw het centrum waar alle verenigingsactiviteiten samenkwamen: "[...] omdat dergelijke gebouwen als 't ware monumenten zijn, zichtbare teekenen, waarvan elke steen, elke plank, elk ander voorwerp, het sprekendst bewijs is wat vereeniging, eendracht en samenwerking vermag."⁹⁰

2.6.1. Een thuis

Het verenigingsgebouw was volgens Heldt dus essentieel voor vereniging van de werkman bij het ANWV. Maar dit gold niet alleen voor het ANWV. Voor de vakverenigingen van de Eerste Internationale in Amsterdam gold dat een eigen lokaal, waar een groep leden elkaar op wekelijkse basis zagen, de basis vormde voor gezelligheid en onderling vertrouwen, aldus Dennis Bos.⁹¹ Het lokaal voor gezelligheid en onderling vertrouwen onder de vroege socialistische beweging, sloot goed aan bij Heldts idee van het verenigingsgebouw als thuis voor de werkman.

Ten eerste stelde Heldt dat het verenigingsgebouw de plek was waar een thuis gecreëerd werd, door solidariteit. Wat bedoelde Heldt met solidariteit?

En gaat op een mooien avond, wanneer daar eenige van de broederen tegenwoordig zijn, zoo'n gebouw eens door, vertel hun dat er een ongelukkige is, en 't zij hij tot den kring behoort of niet, honderd tegen een, vindt ge deelneming, steun en hulp.⁹²

In het verenigingsgebouw werd gesproken over het algemeen belang van de werkman en dit resulteerde in solidaire initiatieven, zoals het betalen van contributie voor een begrafenisfonds en een fonds om uit te kunnen keren aan zieken of anderen die steun nodig hadden.⁹³ Het bovenstaande citaat stelt daarnaast dat deze solidariteit verder rijkte dan de muren van het verenigingshuis. Dit was een manier om het ANWV neer te zetten als een vereniging die zich bekommerde om het algemeen belang van de samenleving; een belang dat groter was dan alleen het belang van deze werklieden. Toch laat de literatuur over andere vakverenigingen zien dat deze solidariteitsclaim niet alleen het ANWV eigen was.

Rond 1865 ontstonden er allerlei vakverenigingen die sociale zekerheid boden onder werklieden, zo ook onder de latere Nederlandse tak van de Eerste Internationale.⁹⁴ Petities, een roep om hogere lonen en incidenteel een werkstaking kwamen wel voor, maar het verenigingsleven onder de vroege socialistische beweging was veel meer gebaseerd op solidaire acties in eigen kring, zoals inzamelingen voor zieken, weduwen en slachtoffers van arbeidsongevallen.

Ten tweede was het verenigingsgebouw volgens Heldt een thuis, omdat het gezelligheid bood. Voorafgaand aan het perspectief van Heldt hierop, zal deze functie van vakverenigingen worden

⁹⁰ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

⁹¹ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 134-135.

⁹² IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 133.

belicht vanuit de literatuur over de socialistische beweging. omdat het in het verlengde ligt van de zojuist behandelde socialistische solidaire acties. Deze acties schiepen namelijk de voorwaarden voor gezelligheid in eigen kring, omdat vergaderingen hiervoor werden belegd op zondag en in de kroeg, afgezonderd van het huiselijk leven.⁹⁵ Bos benoemt dat de afdelingen onder de Nederlandse Eerste Internationale een onderscheidende stijl ontwikkelden ten opzichte van het ANWV; een stijl die gericht was op méér dan alleen vakbondsstrategie en een organisatiestructuur zoals het ANWV.⁹⁶ Opmerkelijk is het dan ook niet dat het reglement van de Eerste Internationale expliciet de vorming van ‘sociëteiten tot onderling vermaak’ benoemde. Waar Bos deze functie als onderscheidend typeerde voor de socialistische beweging, vond Heldt dat ook het ANWV hierin voldeed:

Bovendien, is zoodanig gebouw een brandpunt voor de geheele plaatselijke beweging. Verschillende instellingen zien daarin het levenslicht, vergaderen er en vinden er steeds een welkom te huis, even als voor haar leden afzonderlijk, voor wien zoodanig verblijf verreweg is te verkiezen boven de gewone koffiekamer of herberg.⁹⁷

Ondanks dat Heldt het ANWV wilde neerzetten als een gezellige plek waar werklieden samenkwamen, valt te betwijfelen of het ANWV hieraan kon voldoen. Het feit dat het ANWV een koepelvereniging was en dus geen individuele leden kende, maakte het toch meer een functioneel orgaan en veel minder een gezellig thuis. Zo blijkt ook uit de literatuur dat de lokale afdelingen van het ANWV voornamelijk de plekken waren waar individuele leden elkaar op regelmatige wijze troffen.⁹⁸

2.6.2. Verheffing

De tweede functie van het verenigingsgebouw van het ANWV was het verheffen van de werkman door middel van onderwijs. Uit de literatuur blijkt dat onderwijs een belangrijke rol speelde voor vele sociale hervormers, die de arbeidersklasse wilden verheffen.⁹⁹ In de kern richtten zij zich op een betere besteding van vrije tijd en de verbetering van onderwijs, waardoor de zelfstandigheid van de arbeiders zou toenemen. Ook in de lokalen waar de Nederlandse Eerste Internationale samenkwam, werd onderwezen, maar toch bleef het kroeglokaal in eerste instantie de plek voor ontspanning en gezelligheid.¹⁰⁰

Het ANWV wilde zich duidelijk profileren op het gebied van onderwijs. “Vreugde en vermaak werden overstroomd terwijl ontwikkeling, kennis en wetenschap nog onbezocht waren”, zo stelde Heldt.¹⁰¹ Deze uitspraak illustreert het onderscheid dat Heldt maakte tussen de ‘wetenschappelijke’ werklieden van het ANWV en de gewone onverschillige werkman, die zich slechts inliet met vreugde en vermaak. De arbeidersklasse hield zich met de verkeerde zaken bezig volgens Heldt. Dit bewees hij door een vergelijking te maken tussen volkse dagbladen en wetenschappelijke bladen. De eerste sprak altijd van overvolle zalen wanneer zij rapporteerden over verenigingsbijeenkomsten, terwijl de laatste sprak over half lege zalen waarin “onder het gehoor van den meest boeienden spreker, voor een groot deel geneigd schijnt in te dommelen.”¹⁰² Dit was een manier om te zeggen dat ze bij het ANWV oog hadden voor de ernstige toestand van de werkman, terwijl het merendeel van de arbeidersklasse de ogen sloot voor de feiten en de werkelijkheid beter voordeed dan hoe deze was. De werklieden bij het ANWV lieten zich dus in met kennis, feiten, ontwikkeling en wetenschap, en profileerde zichzelf nadrukkelijk in die hoedanigheid. Het verenigingsgebouw van het ANWV werd dan ook neergezet als een gebouw dat ontwikkeling en onderwijs ademde:

⁹⁵ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 84-85.

⁹⁶ Ibidem, 134-135.

⁹⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

⁹⁸ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 134-135.

⁹⁹ Smit, *De Volksverheffers*, 176.

¹⁰⁰ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 137-138.

¹⁰¹ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 4.

¹⁰² Ibidem.

[...] Hooger of lager een bibliotheek en leestafel wordt aangetroffen; in andere lokalen onderwijs in rechtlijnig en handteekenen, elders in 't bouwkundig teekenen gegeven wordt. Op een andere avond vindt ge zoovelen als maar plaats kunnen krijgen, onder 't gehoor van den een of anderen spreker, die op de eerste uitnoodiging welwillend voor de weetgierige menigte optrad, om bij meerdere uitbreiding cursussen in sommige nuttige wetenschappen, boekhouden, talen enz. er aan toe te voegen.¹⁰³

Het bovenstaande geeft aan dat onderwijs een stokpaardje was voor het ANWV. Toch waren de activiteiten op het gebied van onderwijs binnen deze verenigingsmuren vooral gericht op de eigen ontwikkeling en niet zozeer op de ontwikkeling van de onverschillige werkman. Toch was dit laatstgenoemde minstens zo belangrijk. Volksonderwijs was namelijk volgens het ANWV de sleutel tot volksontwikkeling. Volgens het ANWV was ontwikkeling nodig om de arbeidersklasse van haar 'domheid en desinteresse' te genezen, waardoor de onverschilligheid ten opzichte van de staat zou verdwijnen.¹⁰⁴ De verbetering van onderwijs was daarom goed voor de ontwikkeling van de gewone werkman, waardoor hij zich met de publieke zaak zou gaan bemoeien en gemobiliseerd werd voor vereniging bij het ANWV.

2.7. Succes van mobilisatie: 'al dobberend wint men'

Tot dusver lag de focus voornamelijk op hoe het ANWV zélf haar identiteit voor ogen had en wilde gebruiken om de werklieden te verenigen. In het volgende wordt aandacht besteed aan hoe dit in de praktijk uitwerkte en of zij hierin slaagden. Dit wordt gedaan door eerst in te gaan op de 'neutrale' politieke identiteit van het ANWV, waarna de kloof tussen de gewone werkman en het ANWV aan bod komt.

2.7.1. De 'neutrale' identiteit van het ANWV

De neutrale politieke identiteit die het ANWV zichzelf had toegeschreven, vormde een struikelblok om de werkman te mobiliseren voor vereniging bij het ANWV. Dit struikelblok was tweeledig.

Ten eerste blijkt uit de notulen dat er verenigingen waren die zich identificeerden met de beginselen van het ANWV, bijvoorbeeld ten aanzien van het onderwijs en de afschaffing van kinderarbeid, maar een minder algemeen en vrijzinnige politieke identiteit hadden, waardoor zij zich niet konden aansluiten.¹⁰⁵ Waar het ANWV zich duidelijk onderscheidde door haar neutraliteit, hadden vele andere burgergroepering – kijkend naar de literatuur – zich verenigd op basis van religieuze en politiek-ideologische beginselen, waarmee zij kleur bekenden.¹⁰⁶ In 1877 concludeerde afgevaardigde Menkhof dat dit deels te wijten was aan de staat: "De verzameling van wetten had er voor gezorgd dat het leven was verworden tot een wildernis van barbaren, waarin egoïsme en particularisme de norm was."¹⁰⁷ Er kan geconcludeerd worden dat het ANWV beseftte dat hun neutraliteit en het verkiezen van het algemeen belang boven particuliere belangen ook tegen hen werkte. Toch was dat voor Heldt geen reden om vraagtekens te zetten bij de eigen neutraliteit toen hij tijdens de algemene vergadering in 1874 reageerde op kritiek van meerdere afgevaardigden over de matige successen van het ANWV aangaande mobilisatie van de werklieden:

De spreuk van 't Friesche Jaarboekje: "Al dobberend wint men" is ook van toepassing op ons. Wat wij doen, doen wij met hart en ziel. Stuiten wij al veeltijds af op lauwheid en geldgebrek, toch winnen wij

¹⁰³ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

¹⁰⁴ Ibidem, 7.

¹⁰⁵ Ibidem, 17.

¹⁰⁶ Aerts, *Land van Kleine Gebaren*, 172-173.

¹⁰⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1877, 32.

al dobberende. Wat nu niet kon, hopen wij een volgend jaar al dobberend te winnen, zegt spreker, en sluit daarop deze algemene jaarlijksche vergadering.¹⁰⁸

Dobberen slaat hier op het geduld dat men moest hebben voor successen. Tegelijkertijd kan het geïnterpreteerd worden als een neutraal bestaan zonder richting, waarin het toeval bepaalde waar het dobberen naartoe zou leiden en hierbij een zekere mate van slagvaardigheid ontbrak. Zo oordeelde Giele zelfs dat het ANWV een ‘trage slaperige organisatie’ was die gekenmerkt werd door ‘berustend nietsdoen’.¹⁰⁹

Ten tweede was de neutrale identiteit van het ANWV een struikelblok, omdat door externen deze ‘neutraliteit’ in twijfel werd getrokken. Tijdens de algemene vergadering van 1874 werd namelijk besproken dat het ANWV publiekelijk beschuldigd werd partij te hebben gekozen inzake de godsdienstkwestie.¹¹⁰ Deze aantijgingen werden ondersteund door verwijzingen naar de eerste statutaire vergadering waarin de minimale rol van Godsdienst voor de politieke identiteit van het ANWV was vastgelegd. Omdat Heldt anders dacht over Godsbestuur “[...] was het centraal bestuur en corps, met al zijn aanhang, een kliek eerste Anti-Kristenen, Atheïsten, Socialisten, Communisten en wat al -isten meer.”¹¹¹ Dit laat zien dat door neutraal te blijven, het ANWV zich – bedoeld of onbedoeld – afzette tegen confessionele beginselen, waardoor het in feite alsnog kleur bekende. Het was daarom niet mogelijk om een neutrale vakvereniging te zijn en dit heeft invloed gehad op de mate waarin het ANWV er in slaagde de gewone werkman te mobiliseren. Het is alleen de vraag of het lukte om deze kloof tussen het ANWV en de gewone werkman te overbruggen.

2.7.2. De kloof tussen het ANWV en de gewone werkman

Vanuit het perspectief van het ANWV was er sprake van een aanhoudende teleurstelling over de mate waarin de gewone werkman gemobiliseerd werd voor vereniging bij het ANWV. Dit is terug te zien in de notulen van de vergadering in 1873 en 1877.

De notulen van de algemene jaarlijkse vergadering in 1873 laten zien dat het ANWV nogal een beroep deed op de werkman voor het lidmaatschap bij het ANWV. Het lidmaatschap bij het ANWV vroeg om volharding en noodzakelijke opoffering, ongeacht veroordeling en verachting door anderen, die nodig was voor het behartigen van het algemeen belang.¹¹² Echter, de gewone werkman had niet de luxe om zich bezig te houden met iets anders dan zijn eigen belang, namelijk de alledaagse problematiek om zijn gezin te kunnen onderhouden.¹¹³ Het viel dan ook te betwijfelen of de gewone werkman gemobiliseerd kon worden. Toch vond Heldt dat een bedroevend aantal werklieden zich door onverschilligheid lieten beheersen.¹¹⁴ Daar kwam bij dat een deel van de werklieden volgens Heldt met de illusie leefden dat de strijd waaraan zij zich geëngageerd hadden in één dag gestreden zou zijn. Zij hadden zich onttrokken aan het Verbond en vervielen tot flauwheid en moedeloosheid, waardoor zij – op hun beurt – struikelblokken werden voor de toetreding van de werkman die zich nog had onthouden van de arbeidersvereniging.¹¹⁵ Heldt was dus in de beginjaren van het ANWV al teleurgesteld over de mobilisatie van het ANWV.

In 1877 is de teleurstelling te zien in het feit dat er gesproken werd over het eventueel aanroepen van staatshulp om bij wet voor ieder vak een vereniging op te richten, ten gunste van het algemeen belang, laat zien dat het ANWV niet voldeed aan haar eigen verwachtingen om de

¹⁰⁸ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 52.

¹⁰⁹ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen - Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 4 maart 2020).

¹¹⁰ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 13.

¹¹¹ Ibidem.

¹¹² IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 12.

¹¹³ Hoogenboom, *Standenstrijd en zekerheid*, 54.

¹¹⁴ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 4.

¹¹⁵ Ibidem.

arbeidersklasse te mobiliseren.¹¹⁶ Daar kwam bij dat voorgaande vergaderingen werden geopend met een langdurige maar bovenal bezielende rede door voorzitter Heldt, de afgevaardigden nu genoeg moesten nemen met een summier verhaal waarin niets werd gezegd over het succes of het falen van mobilisatie. Dit roept natuurlijk vraagtekens op en daarom is het relevant om te kijken wat andere auteurs hebben geschreven over de mobilisatie van het ANWV.

Uit de literatuur over de vroege socialistische vakbeweging blijkt dat de socialisten het ANWV enorm zagen groeien in het begin van de jaren '70.¹¹⁷ Zo slaagde het ANWV er in om in 1872 de invloeden van de Nederlandse Eerste Internationale bijna volledig uit te bannen.¹¹⁸ Bovendien was door het verdwijnen van de Nederlandse Eerste Internationale het ANWV tussen 1874 en 1878 de 'ongedeelde arbeidersbeweging' en was dit de bloeitijd van het verbond, zo stelde Ruben Post.¹¹⁹ Deze bevindingen zijn tegengesteld aan de teleurstellende oordelen van Heldt die hij al vanaf 1873 ventileerde. Dit geeft aan dat Heldt enorm kritisch was en door zijn misschien wel té hoge verwachtingen altijd teleurgesteld raakte. Tegelijkertijd zorgde het gevoel dat de inspanning nooit voldoende was misschien wel voor een toewijding waar de mobilisatie van het ANWV zijn kracht aan ontleende. Zo schreef Post dat Heldt vond dat de vakbeweging volledige opoffering vereiste en dat hij dit van zichzelf en anderen eiste, waardoor hij nooit tevreden was.¹²⁰

2.8. Conclusie

Al met al waren de vertegenwoordigers van het ANWV heren met meer interesse voor politiek en wetenschap dan de gemiddelde werkman. Er kan geconcludeerd worden dat er een kloof was tussen de gewone werkman en de elitaire werkman bij het ANWV. Dit hangt ook samen met het feit dat onderwijs centraal stond bij de vereniging van het ANWV. Zij lieten zich namelijk in met kennis en wetenschap en profileerden zichzelf daarmee als een 'keur-korps wetenschappelijke krijgers'. Door de manier waarop Heldt zichzelf en de andere vertegenwoordigers op een voetstuk plaatste, schiep hij hoge verwachtingen van zichzelf en andere vertegenwoordigers. Zo was totale opoffering vereist en dit leidde dan ook tot teleurstelling over het succes van mobilisatie. Althans, in de perceptie van Heldt. Tot slot laat de neutraliteit aangaande godsdienst en het belang van wetenschap binnen het ANWV zien dat hierdoor – volgens Heldt – kalmte en rationaliteit bewaard kon worden in discussies en daarom een element was van de politieke stijl van het ANWV. In het verlengde hiervan legt het onderscheid met het socialisme er nadruk op dat de werkwijze bepalend was voor de manier waarop het ANWV de werklieden verenigde en daarmee een ander element was van de politieke stijl. In het komende hoofdstuk worden hier nog een paar elementen aan toegevoegd, die gezamenlijk de politieke stijl van het ANWV constitueren.

¹¹⁶ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1877, 32-33.

¹¹⁷ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 133.

¹¹⁸ Giele, *De Eerste Internationale*, 146-147.

¹¹⁹ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen - Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 21 februari 2020).

¹²⁰ Ibidem.

Analyse: inzet van politieke middelen

In dit hoofdstuk wordt aandacht gegeven aan de wijze waarop het ANWV de Tweede Kamer adresseerde en probeerde kinderarbeid op de politieke agenda te krijgen. Hiervoor wordt de totstandkoming van de Kinderwet in 1874 als casus genomen. Allereerst zal de problematiek van kinderarbeid en de toenemende maatschappelijke druk voor een wettelijke regeling in beeld worden gebracht. Daarna worden de middelen die het ANWV inzette om de Tweede Kamer te adresseren om tot een wettelijke regeling voor kinderarbeid te komen geanalyseerd. Voor deze analyse zal ten eerste aandacht worden gegeven aan de vergadercultuur van het ANWV, die bepalend en onderscheidend is geweest voor het adresseren van de Tweede Kamer. Ten tweede worden discussies over en het gebruik van petitie en adressen aan de volksvertegenwoordiging bekeken. Ter afsluiting wordt de demonstratieve bijeenkomst van het ANWV op 19 april 1874 in Den Haag beschouwd, die belangrijk was voor de totstandkoming van de Kinderwet datzelfde jaar.

3.1. Kinderarbeid en de Kinderwet

Wanneer iemand rond het jaar 1870 in Nederland een willekeurige sigarenfabriek naar binnen liep, was de kans groot dat hier kinderen aan het werk waren. Waar Nederland tegenwoordig een leerplicht kent, waren er anderhalve eeuw geleden geen wettelijke regelingen rond kinderarbeid. Het was de normaalste zaak dat een kind van zes jaar oud rond 06:00 's ochtend arbeid verrichtte en hij of zij 12 uur later nog steeds dezelfde handelingen uitvoerde. Deze kinderen bevonden zich in erbarmelijke toestanden, waardoor sterftegevallen onder kinderen van de arbeidersklasse vier keer hoger lagen dan die uit de hogere klassen.¹²¹ Moe van het werken, bevonden deze jonge kinderen zich hele dagen in de fabriek om de nodige inkomsten te genereren voor het gezin.¹²² Ze moesten wel, want zonder deze inkomsten werd er honger geleden.

Ondanks dat kinderarbeid dus normaal was, werden de nadelige gevolgen voor lichaam en geest in de loop van de negentiende eeuw aangekaart en zodoende ontstond er vanaf de jaren '60 een maatschappelijk debat over een wettelijke regeling voor kinderarbeid.¹²³ De publicatie van de novelle *Fabriekskinderen* van J.J. Cremers was hierin een belangrijke gebeurtenis die de publieke opinie wist te veranderen en waarop ook een Leids adres aan de regering volgde.¹²⁴ De regering voelde de toenemende maatschappelijke druk en reageerde daarop met een Staatscommissie naar kinderarbeid in fabrieken en werkplaatsen tussen 1863 en 1869. In 1874 volgde de Kinderwet, op initiatief van liberaal Kamerlid Samuel Van Houten.

Het ANWV heeft een hoofdrol gespeeld bij de agendering van kinderarbeid als centraal onderwerp binnen de sociale kwestie en is belangrijk geweest voor de totstandkoming van de Kinderwet in 1874.¹²⁵ Het ANWV zag kinderarbeid als een kwalijke uiting van de scheef gegroeide maatschappelijke verhoudingen tussen arbeid en het kapitaal en zij wilden dit door wettelijke tussenkomst verhelpen.¹²⁶

¹²¹ J.C. Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw* (Bussum 1967) 7-12.

¹²² Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 7.

¹²³ Vleggeert, *Kinderarbeid in de negentiende eeuw*, 12-14.

¹²⁴ C.B.A. Smit, *De Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid, industrialisatie en samenleving in een Hollandse stad, 1800-1914* (Utrecht 2014) 16.

¹²⁵ *Ibidem*, 17-18.

¹²⁶ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 8.

3.2. Vergadercultuur: 'wij behooren ons te onthouden van beleedigende gezegden'

In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de interne beraadslaging tijdens vergaderingen van het ANWV, die bepalend en bovendien onderscheidend was voor het adresseren van de Tweede Kamer aangaande kinderarbeid. Er zal uiteengezet worden dat er een vergadercultuur ontstond, als onderdeel van de politieke stijl van het ANWV.

De eerste component van deze vergadercultuur was het aggregeren van diverse opvattingen. Althans, dat was Heldts visie op de beraadslaging:

Alles werkt daar als 't ware samen voor alles; de uiteenlopende gedachten en gevoelens smelten door de vele en aanhoudende besprekingen over hetzelfde vraagstuk en zijne onderdeelen ineen. Waar vroeger verschil bestond, wat 't eerst diende te worden aangepakt, leert de massa haar aandacht heden op 't eene vestigen, om morgen met dezelfde kracht 't andere uit te voeren, en tegelijker tijd wat anders te bewaren te gelegener tijd.¹²⁷

Heldt beweerde dus dat deze aggregatiefunctie ervoor zorgde dat diffuse opvattingen, die op zichzelf kracht tekort kwamen, gebundeld werden waardoor deze aan kracht wonnen. Maar werkte het in de praktijk daadwerkelijk zo bij het ANWV? De discussie die tijdens de jaarlijkse vergadering in 1873 plaatsvond over het toegankelijk maken van het middelbaar en hoger onderwijs voor de kinderen van werklieden, die door Obbe Rommerts aanhangig was gemaakt, laat dit zien.

Uit de notulen blijkt dat het belang van deze zaak werd erkend: "Na het eindigen werd de spreker langdurig en met geestdrift toegejuicht."¹²⁸ Echter, er bestonden verschillende opvattingen over de wijze waarop dit doel bereikt moest worden.¹²⁹ Er werd geopperd om een adres te zenden aan de Koning voor verplicht onderwijs, waar vervolgens twijfel over ontstond omdat dit zou kunnen stuiten op gemoedsbezwaren. Vervolgens werd er nog gesproken over het openstellen van openbare dag en avondschole, de noodzakelijkheid van bewaarschole en werd er verwezen naar vormen van vakonderwijs die in Utrecht werden gegeven en prioriteit zouden moeten krijgen. Aan het einde van de discussie werd er een motie ingediend om, ondanks de weerstand onder een aantal afgevaardigden, een adres te verzenden aan de Koning over het toegankelijk maken van het middelbaar en hoger onderwijs voor de kinderen van werklieden. Deze werd per acclamatie aangenomen. Al met al was er onenigheid, werden verschillende argumenten gewogen en aan het einde van de discussie was er volledige consensus bereikt over dit onderwerp en kon er een geaggregeerd standpunt naar buiten worden gebracht.

Maar was dit zo uniek, kijkend naar de historische context? Na 1850 werden er allerlei 'debating societies' opgericht, waar in besloten kring gedebatteerd werd over vraagstukken van algemeen belang. Dit paste binnen de liberale politieke cultuur, waarin het belang van meningsverschil in het debat werd benadrukt, zolang dit plaatsvond binnen de beschaafde conventies van het debat.¹³⁰ Verschillende historici deden onderzoek naar de wijze waarop werkliedenverenigingen hun werklieden politiek vormgaven. Deze vorming vond plaats door op 'ernstige wijze', met plechtige redevoeringen zorgvuldig diverse argumenten af te wegen.¹³¹ Het aggregeren van diverse opvattingen tot een politiek standpunt was niet uniek, maar daarom niet minder belangrijk. Het staat namelijk in verband met een tweede component als onderdeel van de vergadercultuur: de disputerende wijze waarop werklieden vergaderden.

¹²⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

¹²⁸ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 34.

¹²⁹ Ibidem, 34-36.

¹³⁰ Ido de Haan en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN-Low Countries Historical Review* 2:111 (1996) 167-200, aldaar 171.

¹³¹ Ibidem, 176.

Alvorens deze disputerende wijze wordt behandeld, is een typering van de werkwijze van het ANWV door Remieg Aerts op zijn plaats.¹³² Deze typering gaat over de wettelijke werkwijze waarmee het ANWV geleidelijk tot beschaving wilde komen.

Het ANWV vond zijn eigen werkwijze verreweg onderscheidend in 'orde en praktische zin' boven soortgelijke vergaderingen. "Maar hoe komt dat? De bestuurders leeren er elkander, – even goed als de leden – door veel doen en zien doen, wederzijdsche verdraagzaamheid, en eerbiediging van elkanders beginselen", aldus Heldt.¹³³ Dit kan geïnterpreteerd worden als een disputerende wijze waarop de werklieden hier van elkaars ideeën en opvattingen leerden, waardoor verschil van mening ontstond en men elkaar met rationele argumenten overtuigde. Bovendien wilden de vergaderende heren bij het ANWV luisteren naar hun gesprekspartner en hem, ondanks dat hij er andere opvattingen op nahield, proberen te begrijpen. Ze waren niet louter van het eigen gelijk overtuigd en waren bereid om zichzelf te laten overtuigen of in ieder geval concessies te doen.

Maar is dit ook terug te zien in de vergaderingen van het ANWV? De godsdienstige kwestie tijdens de oprichtingsvergadering over het al dan niet bevorderen van staatsonderwijs door het ANWV werd door Heldt afgekappt toen de gemoederen hoog opliepen. Er werd volgens hem niet meer met rationele argumenten gedebatteerd en opposenten van elkaar waren niet bereid om zichzelf te laten overtuigen:

Wij behooren ons te onthouden van beleedigende gezegden, ik althans wil daartoe mijne medewerking niet verleen, en zal dus de debatten sluiten, weet gij alleen het beter dan de overgrote meerderheid van de Staten-Generaal! Maar bedenk dan toch dat indien gij aanhoudend iedereen beschuldigt de zaken verkeerd in te zien, dan me minst genomen het recht heeft u op uwe beurt te beschuldigen van bekrompenheid en gemis aan helder inzicht. Gij hebt uwerzijds het recht een persoonlijke meening te hebben en die te verdedigen, maar het is en blijft eene persoonlijke die niet, in strijd met de zienswijze van anderen, als algemeene waarheid mag worden erkend en gehuldigd.¹³⁴

Er kon dus niet vergaderd worden wanneer dit niet naar de vergadercultuur was zoals Heldt die voor ogen had en zoals deze doorgaans ook plaatsvond. Al met al legde de aggregerende en disputerende wijze van beraadslaging de basis voor een vergadercultuur als onderdeel van de politieke stijl van het ANWV.

Deze vergadercultuur manifesteerde zich ook buiten de interne vergadermuren, in de zoektocht tot overleg met patrouns en – belangrijker – in het adresseren van politici. Om dit te laten zien, is een vergelijking met de vroege socialistische beweging op zijn plaats, die zich voornamelijk heeft gericht op tegenstellingen en sociale strijd.¹³⁵ De literatuur laat zien dat de vergadercultuur veel meer op zichzelf was gericht, door het creëren van een gemeenschapsgevoel op basis van relaties met naasten, dagelijkse omgang en wederzijdse afhankelijkheid.¹³⁶ Hierdoor plaatsten de socialistische verenigingen zich tussen de werkman, waardoor zij in staat waren om de toestand van de werkman in te schatten, maar positioneerde zich ook nadrukkelijk tegenover het kapitaal en de politiek. Aan de andere kant, door de vergadercultuur plaatste het ANWV zich boven de gewone werkman die geen plek vond bij het ANWV, waardoor zij vanuit socialistische hoek verweten werden dat zij vervreemd waren geraakt van de arbeidersbeweging.¹³⁷

¹³² Aerts, *Land van kleine gebaren*, 130.

¹³³ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

¹³⁴ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 23-24.

¹³⁵ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 21 februari 2020).

¹³⁶ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 238-239.

¹³⁷ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 21 februari 2020).

Toch konden zij hierdoor wel in overleg treden met de politiek. ‘Door eerbieding van elkanders beginselen’¹³⁸ – om terug te komen op Heldts woorden – deden ze bij het ANWV een poging om in overleg met de patroons en politici de (tegengestelde) belangen en opvattingen te begrijpen en tot consensus te komen. Petities en adressen waren twee concrete politieke middelen die werden ingezet om de volksvertegenwoordiging te adresseren.

3.3. Petities en adressen

De functie van deze paragraaf is om te laten zien dat het ANWV zoekende was naar de juiste inzet van petities en adressen, en zodoende een politieke antenne ontwikkelde. Dit is een proces waarin een organisatie, die zijn wortels in de maatschappij had, zich op politiek terrein ging oriënteren en dit eigen maakte. Daarnaast informeren petities en adressen een ander element van de politieke stijl van het ANWB, namelijk beschaafd en bescheiden protest. Dit past binnen een meer algemene ontwikkeling van protestvormen halverwege de negentiende eeuw.

In 1871 werd in de statuten vastgelegd dat het ANWV wetsontwerpen ondersteunde, overeenkomstig met de belangen van de Nederlandse werkman, en door adressen en petitionnementen aandrang op hervormingen.¹³⁹ Deze statuten zijn in 1873 erkend door de Koning, waardoor het ANWV het recht kreeg om petities en adressen aan de volksvertegenwoordiging te sturen.¹⁴⁰

Kinderarbeid stond in 1873 inmiddels op de politieke agenda. Ook het ANWV had hieraan bijgedragen door het zenden van een petitionnement en een adres aan de Koning, ter verbetering van die toestand.¹⁴¹ Bij het zenden van intekenlijsten naar verenigingen was geprobeerd om afgezien van werklieden ook bredere bevolkingsgroepen te mobiliseren. Het lijkt er op dat het ANWV voorzichtig zoekende was naar een succesvolle manier om draagvlak te genereren. Zo lagen er tevergeefs intekenlijsten bij boekhandelaren, die allemaal leeg geretourneerd werden. De 3100 geretourneerde handtekeningen die vervolgens aan de Koning waren aangeboden, waren voornamelijk afkomstig van werklieden.¹⁴² Middels een brief werd in november 1873 het belang van het vraagstuk door de regering erkend:

„Dat de Regeering, doordrongen van het gewicht der vraag, of wettelijke regeling van den kinderarbeid raadzaam zij, ook blijkens de benoeming der Staatscommissie, belast met het onderzoek naar den toestand der kinderen in fabrieken arbeidende, reeds geruimen tijd het oog daarop had gevestigd dat zij, ook sedert het belangrijk verslag dier Commissie in het licht verscheen, met aandacht heeft gevolgd hetgeen tot dit gewichtig maatschappelijke vraagstuk is voorgevallen [...]”¹⁴³

Deze reactie laat zien dat de volksvertegenwoordiging de noodzaak voelde iets te moeten doen met de druk die vanuit de maatschappij werd opgevoerd om dit vraagstuk te adresseren. Het briefcontact tussen het ANWV en de volksvertegenwoordiging stond niet op zichzelf, maar paste binnen een ontwikkeling waarin maatschappelijke misstanden succesvol op de politieke agenda werden gezet door pressiegroepen.¹⁴⁴ Deze zogenaamde afschaffers verkenden nieuwe – zeer beperkte – vormen van burgerparticipatie die de grondwetswijziging van 1848 had geboden en sloegen een brug tussen de belevingswereld van burgers en de volksvertegenwoordiging.

Een maand nadat het ANWV een reactie had gekregen van de regering op hun aangeboden petitie aangaande kinderarbeid, stelde Obbe Rommerts voor om een soortgelijke petitie te sturen voor de toegankelijkheid van het middelbaar onderwijs voor de kinderen van werklieden. Een onderwerp

¹³⁸ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 8-9.

¹³⁹ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 29 en 30 oktober 1871, 17.

¹⁴⁰ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 14.

¹⁴¹ Ibidem, 13.

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Ibidem, 13-14.

¹⁴⁴ Janse, *De afschaffers*, 9-27.

dat nauw verbonden was met de kinderarbeid. Immers, wanneer kinderen niet meer in fabrieken zouden werken, zouden ze de mogelijkheid hebben om naar school te gaan. Het feit dat het ANWV aangaande kinderarbeid gehoord werd door de volksvertegenwoordiging, leidde er niet direct toe dat het ANWV over de toegankelijkheid van het middelbaar onderwijs, petitie en adressen is gaan sturen. Er heerste namelijk onzekerheid of de politieke doelstelling wel behaald zou worden, waardoor discussie ontstond of het zenden van adressen en petitie het juiste middel was.¹⁴⁵

Het succes van de petitie over kinderarbeid had bij sommigen tot een bepaalde mate van vertrouwen in de politiek geleid. Een vertrouwen dat de vorige petitie voor een wettelijke regeling voor kinderarbeid al zou leiden tot een grotere deelneming van kinderen aan het onderwijs en het wijs zou zijn om af te wachten wat de volksvertegenwoordiging zou doen.¹⁴⁶ Zo is het volgende in de notulen te vinden: "Verplicht onderwijs, vreesden sommigen, zou nog te veel afstuiten op gemoedsbezwaren."¹⁴⁷ Dit laat zien dat er werd nagedacht over parlementaire verhoudingen en mogelijk draagvlak voor een politieke claim. Een werkende politieke antenne om het politieke draagvlak in te schatten was dan ook van groot belang om de haalbaarheid van een politieke claim te bepalen.

De ontwikkeling van deze politieke antenne kwam verder tot uiting in het briefcontact dat het ANWV had met politicus Samuel Van Houten, nadat de Kinderwet in 1874 voor het verbod op kinderarbeid voor kinderen tot twaalf jaar in fabrieken was aangenomen.¹⁴⁸ Op 27 juli 1874 heeft het ANWV naar aanleiding van deze wet een dankbrief gestuurd naar Van Houten, de initiatiefnemer van het wetsvoorstel, waarin ook nieuwe voorstellen ter uitbreiding van die Kinderwet onderbouwd werden geformuleerd en aan Van Houten werden aangeboden om hem hiervan te overtuigen. Het leek er op dat de Kinderwet, ondanks dat het was verworden tot 'een saai vod'¹⁴⁹, het ANWV vertrouwen had gegeven dat er volksvertegenwoordigers waren die de kwestie verder zouden brengen:

Met u betreuren we het, dat in de wet geen verbod van huis- of veldarbeid voor kinderen is opgenomen, maar 't vertrouwen dat de oogen der publieke opinie ook in deze zullen geopend worden en de overtuiging dat onze Volksvertegenwoordiging nog organen bezit om de quaestie op nieuw te opperen en verder te willen brengen [...].¹⁵⁰

Daarop beoordeelde Van Houten de haalbaarheid van deze nieuwe politieke doelstellingen, die per briefpost werd geretourneerd.¹⁵¹ Van Houten liet weten niet de juiste persoon te zijn om de wens tot uitbreiding van de wet naar kinderen tot 15 jaar en ook een verbod op veld en huisarbeid in te kunnen willigen, ondanks zelf de noodzaak in te zien tot verdere uitbreiding. Volgens Van Houten lag hier een verantwoordelijkheid voor de regering. Uitbreiding van de wet was namelijk complex, omdat het niet zonder uitzonderingen toegepast zou kunnen worden op alle takken van nijverheid. Het uitgesproken vertrouwen door het ANWV in de volksvertegenwoordiging om de wet verder uit te breiden was dus ietwat voorbarig. Echter, door het uitspreken van politieke doelstellingen konden beide partijen bepalen hoe deze zich tot elkaar verhielden en of zij elkaar op basis daarvan wel of niet konden steunen. Bovendien hielp dit het ANWV om de haalbaarheid voor verdere uitbreiding van de Kinderwet te beoordelen, doordat Van Houten hen informeerde over de parlementaire verhoudingen. Rekening houden met de parlementaire verhoudingen was belangrijk, omdat politici medebepaalden welke protesten wel en niet effectief waren en daardoor een rol speelden in het aanwenden van

¹⁴⁵ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 34.

¹⁴⁶ Ibidem, 35.

¹⁴⁷ Ibidem.

¹⁴⁸ IISG Amsterdam, Verslag van vergadering 19 april 1874 en bijgevoegde adressen Van Houten, 43-45.

¹⁴⁹ Ibidem, 41.

¹⁵⁰ Ibidem, 43.

¹⁵¹ Ibidem, 44-45.

protestmiddelen, zo concludeerde Maartje Janse.¹⁵² Zo hielp dit het ANWV om te bepalen of een nieuwe petitie effectief zou zijn of dat deze toch geen kans van slagen zou hebben.

Even terug naar de dankbetuiging in het adres die het ANWV naar Van Houten had gestuurd, afgezien van de uitgesproken nieuwe politieke doelstellingen. Het adres laat zien dat het ANWV zich bewust was van haar in feite machteloze positie, als vertegenwoordiger van de arbeidersbeweging, ten opzichte van de volksvertegenwoordiging. De slotregel van het adres is illustratief voor deze machtsverhoudingen: "Aanvaard dien dank dus, WelEdel Gestr. Heer, in de overtuiging dat hij oprecht is, en we U niets beters kunnen bieden."¹⁵³ Dit suggereert dat het ANWV meende iets verschuldigd te zijn aan Van Houten, alsof de Kinderwet een cadeau was waarvoor zij niets hadden gedaan. Hiermee hadden ze hun positie toch onderschat. Van Houten liet namelijk weten slechts zijn plicht te hebben vervuld als initiatiefnemer. De aanneming van de Kinderwet was volgens hem bevorderd door de steun vanuit de burgerij, maar vooral door de werklieden van het ANWV.¹⁵⁴ Invloed vanuit het ANWV? Hoe had een vakbond van de arbeidersbeweging, die met geen enkele zetel vertegenwoordigd was in het parlement, met succes invloed uitgeoefend op de volksvertegenwoordiging, waardoor de Kinderwet tot stand was gekomen? Hiervoor moeten we terug naar zondag 19 april 1874.

3.4. Het 'arbeidersparlement'

Deze paragraaf laat zien dat beschaafd protest, spreekstijl en de vergadercultuur, die de leiders van het ANWV zichzelf hadden eigen gemaakt, samenkwamen tijdens de demonstratie van het ANWV op 19 april 1874, waarmee zij de volksvertegenwoordiging adresseerden. Dit wordt gedaan door in te gaan op vier deelonderwerpen. Ten eerste zal worden ingegaan op de aard van de demonstratie. Ten tweede worden de aanwezigen behandeld. Ten derde wordt de spreekstijl van verschillende sprekers beschouwd en tot slot wordt de duiding van deze demonstratie als 'arbeidersparlement' onder de aandacht gebracht.

3.4.1. Aard van de demonstratie: een demonstratie of vergadering?

Het ANWV was niet principieel tegen werkstakingen, maar zag het eerder als een laatste redmiddel, zo concludeerde Ruben Post.¹⁵⁵ Het zal dan ook geen toeval zijn geweest dat er op zondag gedemonstreerd werd. Zo hoefde de demonstratie niet te leiden tot een werkstaking. Dit staat in contrast met hoe de Eerste Internationale naar werkstakingen keken.¹⁵⁶ In hun reglement was opgenomen dat zij elkaar zouden steunen bij werkstakingen en hulp te boden aan diegenen die werkloos waren geworden door te strijden voor de belangen van de Eerste Internationale.

"Een demonstratie, de belangrijkste welke ooit in ons land heeft plaatsgevonden, de vergadering met de Kamerleden den 19 april, kan o.i. niet anders dan met gulden letters in de geschiedboeken van ons vaderland worden opgeteekend", zo schreef de secretaris in het jaarverslag.¹⁵⁷ Dit scheidt enige verwarring, want was het nou een vergadering of een demonstratie? Zeer bewust werd de demonstratie door de secretaris aangeduid als een vergadering. Bij het ANWV keerden ze zich namelijk af tegen de praktijken die zich in Engeland rond de jaren '70 hadden afgespeeld, waarin volksbewegingen in luidruchtige protestmarsen door de straten gingen.¹⁵⁸ Om die reden trokken een honderdtal werklieden naar de zaal Diligentia in Den Haag om met Kamerleden te vergaderen over een wettelijke regeling voor kinderarbeid. De stakingsbijeenkomsten van de vroege socialistische beweging, die gekenmerkt werden door oproer en het intimideren van patroons, stond

¹⁵² Janse, 'De kracht van beschaafd protest', 104.

¹⁵³ IISG Amsterdam, Verslag van vergadering 19 april 1874 en bijgevoegde adressen Van Houten, 44.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen - Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 21 februari 2020).

¹⁵⁶ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 119.

¹⁵⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 24.

¹⁵⁸ De Haan en Te Velde, 'Vormen van politiek', 183.

in groot contrast met deze bijeenkomst.¹⁵⁹ Het was een demonstratieve bijeenkomst naar de politieke stijl van het ANWV:

Het doel was, om in een anderen vorm eene demonstratie in het leven te roepen als in Engeland. Engeland moge bogen op zijn monster-paleize, Nederland met zijn belangrijke geschiedenis, is getuige, dat 12,000 werklieden hunne vertegenwoordigers naar de residentie zenden, om eene wet te verkrijgen tot opheffing van een kwaad, - dat onzer natie tot schande verstrekt, en dat tot een grooter kwaad uit een maatschappelijk en zedelijk oogpunt leidt.¹⁶⁰

3.4.2. De aanwezigen

Wie waren aanwezig tijdens deze vergadering? Het ANWV had alle werkliedenverenigingen die bij hen bekend waren, ook niet-lidverenigingen, opgeroepen om een bestuurder naar deze vergadering te sturen.¹⁶¹ Een honderdtal bestuurders uit heel het land was naar Den Haag gestuurd, vertegenwoordigende 12.000 werklieden.¹⁶² Vanuit alle regio's waren er werklieden gekomen, die allemaal hun spaargeld opzij hadden gezet voor de reis en verblijfkosten, om 'met gepasten aandrang' de volksvertegenwoordigers van hun arbeidersbelangen te overtuigen.¹⁶³ Zo blijkt ook dat opofferingen in tijd en geld noodzakelijk waren voor een succesvolle mobilisatie. Deze succesvolle mobilisatie voor de vergadering op 19 april 1874 deed het geloof toenemen dat het belang van het veranderen van de toestand der kinderen een ware volksovertuiging was. Althans, zo rapporteerde het *Algemeen Handelsblad*:

De aansluiting overigens van een aantal werkliedenverenigingen van de verschillende deelen onzes lands aan het goede en verheven denkbeeld, waarvan men uitging, de aansluiting ook door verschillende besturen, deed het vertrouwen koesteren, dat zich al meer de verwezenlijking van het denkbeeld zal vestigen als eene volksovertuiging. Daartoe op te wekken en aan te sporen, vooral de heeren volksvertegenwoordigers [...].¹⁶⁴

Het ANWV evalueerde later dat jaar de vergadering, waarin werd benadrukt "[...] wat een ontzachwekkende kracht in een vereend, eendrachtig handelen gelegen is."¹⁶⁵ Het is belangrijk om op te merken dat dit niets zegt over de mate waarin de arbeidersbeweging verenigd was. Integendeel, deze was zeer verdeeld. Immers, door organisatie op basis van politiek-religieuze identiteiten die elkaar uitsloten, konden bepaalde verenigingen niet lid worden van het ANWV.¹⁶⁶ Daar staat tegenover dat het iets zegt over het belang van het onderwerp, dat de toestand van kinderen verbeterd moest worden, waarvoor een groot deel van de arbeidersbeweging zich wél kon verenigen. De aanwezigheid van zowel afdelingen van het ANWV als van niet-lidverenigingen, die zich voor het belang van dit vraagstuk verenigd hadden, maakte het geloof in een ware volksovertuiging mogelijk.

Vijftien volksvertegenwoordigers die een zetel hadden in de Tweede Kamer waren voor deze bijeenkomst uitgenodigd. Het gezelschap bestond uit voornamelijk liberalen (Brouwer, De Jong, Bergsma, Van Houten, Moens, Hingst, Smidt, Rombach en Zijlker), een drietal antirevolutionairen (Van den Berch van Heemstede, Kuyper en Van Wassenaer Catwijck) en de twee thorbeckeanen Dam en Idzerda, terwijl de conservatieven ontbraken.¹⁶⁷ Waarom waren de links-liberalen zo geïnteresseerd? Uit de literatuur blijkt dat zij geloofden dat beschaving van de arbeidersklasse een moraliserende

¹⁵⁹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 113.

¹⁶⁰ 'Arbeid van Kinderen in Fabrieken', *De Standaard* (21 april 1874).

¹⁶¹ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 24.

¹⁶² 'Arbeid van Kinderen', *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874).

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Ibidem.

¹⁶⁵ IISG Amsterdam, Verslag van vergadering 19 april 1874 en bijgevoegde adressen Van Houten, 41.

¹⁶⁶ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 17.

¹⁶⁷ Willemien Schenkeveld, *Het Kinderwetje* (Hilversum 2003) 8.

werking zou hebben en tot een grotere welvaart zou leiden.¹⁶⁸ Initiatieven tot sociale wetgeving werden daarom omarmd.

Ook hadden een aantal gezanten van het Comité ter bespreking der Sociale Quaestie de zaal betreden en plaatsgenomen. Dit was een liberaal georiënteerd gezelschap van overwegend 'heren van stand' dat zich bezighield om de maatschappelijke vraagstukken van de sociale kwestie onder de aandacht te brengen van de hogere stand.¹⁶⁹ Interessant is dat de leden Heldt, Post en Scheepers namens het ANWV hierin deelnamen en ook Goeman Borgesius bij dit gezelschap hoorde. Goeman Borgesius schonk overigens ook literatuur aan de bibliotheek van het ANWV, voorzag in lezingen in het verenigingsgebouw van het ANWV en werd in 1877 Kamerlid.¹⁷⁰ Deze heren hadden elkaar in elitaire kringen leren kennen en werkten met elkaar samen op allerlei terreinen.

Kortom, de vergadering op 19 april symboliseerde verwevenheid tussen politici, vooraanstaande denkers en de vakbondsvertegenwoordigers van het ANWV. Een honderdtal werklieden werd aangevoerd door het tweetal kernwerklieden Rommerts en Heldt. Zij werden omringd door nauwe contacten uit intellectuele hoge kringen en de politiek, die op hun beurt weer andere volksvertegenwoordigers hadden meegebracht die iets minder overtuigd waren van het belang van het vraagstuk. De vergadering van 19 april 1874 bestond dus uit een elitair gezelschap.

Er is een historiografisch debat dat gaat over de positie die het ANWV innam ten aanzien van de arbeidersklasse en de hogere klassen, en wat dat betekende voor de belangenbehartiging door het ANWV. Het beeld van een elitair gezelschap strookt met de bewering van Martin Schouten, die stelde dat het ANWV heulde met het kapitaal.¹⁷¹ De uitspraak van de socialist H. Gerhard, dat Heldt "te graag de jassen der heeren ophield", is een veelgebruikt citaat ter ondersteuning van deze bewering.¹⁷² Aan de andere kant heeft Ger Harmsen¹⁷³ deze bewering afgevlakt door nadruk te leggen op de 'onkreukbare persoonlijkheid van Heldt' en de verdiensten van het ANWV voor de arbeidersbeweging, ondanks dat het geen socialistische organisatie was. Beide perspectieven sluiten elkaar niet uit. Integendeel, zij versterken elkaar, omdat de nauwe contacten tussen Heldt en de machthebbers het ANWV toegang verschafte tot het parlement, waardoor hij zaken gedaan kreeg voor de arbeidersklasse.

3.4.3. De spreekstijl

Nu de aanwezigen zijn behandeld, zal er aandacht worden besteed aan de stijl waarmee de sprekers het woord voerden. De spreekstijl zal worden ingekaderd in de literatuur over vormen van protest in de tweede helft van de negentiende eeuw, beschreven door Maartje Janse.

Janse¹⁷⁴ beschreef de ontwikkeling dat er halverwege de negentiende eeuw een cultuur was ontstaan, waarin burgers de voorkeur gaven aan beschaafd protest om hun ongenoegen te tonen, in plaats van openlijke oproerige, emotioneel beladen en gewelddadige protesten. Er was een bewustzijn ontstaan bij emancipatoire burgerlijke groeperingen dat de overheid open stond voor suggesties tot wetgeving, maar dat er een risico was om deze positie als gesprekspartner te verliezen wanneer zij

¹⁶⁸ Aerts, *Land van Kleine Gebaren*, 160-161.

¹⁶⁹ Huygens ING – Instellingen en personen Comité ter bespreking der sociale kwestie, http://resources.huygens.knaw.nl/socialezekerheid/instellingen_en_personen/show_long/Comitesocialekwestie (23 februari 2020).

¹⁷⁰ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1873, 18; Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen - Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 21 februari 2020).

¹⁷¹ Martin Schouten, *De socialen zijn in aantocht: de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1976).

¹⁷² Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 175.

¹⁷³ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Randopmerkingen bij de irritaties van Wals, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=101> (geraadpleegd 26 februari 2020).

¹⁷⁴ Janse, 'De kracht van beschaafd protest', 110.

aanstoot zouden geven.¹⁷⁵ Janse stelde dat verschillende proteststijlen elkaar afwisselden wanneer zij niet meer effectief bleken. Halverwege de negentiende eeuw dachten steeds meer deelnemers aan het publieke debat of aan publieke protesten effectiever te zijn wanneer zij publiekelijk werden erkend als ontwikkeld en beschaafd.¹⁷⁶ Deze nieuwe manier van protesteren stond haaks op de wijze waarop de vroege socialisten zich roerden in het publieke debat, welke door Dennis Bos is beschreven.¹⁷⁷

Bij het ontbreken van notulen van de vergadering op 19 april 1874 zal aan de hand van toespraken die bijna letterlijk in het *Algemeen Handelsblad* en *De Standaard* zijn opgenomen, de stijl van de sprekers behandeld worden door te analyseren wat er werd gezegd.

Toen alle aanwezigen plaats hadden genomen, nam Heldt het woord om de aard van deze bijeenkomst duidelijk te maken en de manier van vergaderen in een richting te sturen die paste bij het ANWV:

Dien toestand veranderd te zien op ordelijke, regelmatige, wettelijke wijze, dat was het doel dezer samenkomst, dat zich krachtige stemmen zouden verheffen, om in dien toestand verbetering te brengen, de algemeene behoefte te doen gevoelen, die er aan wettelijke regeling van deze zaak bestaat, dat was het verlangen.¹⁷⁸

Verbetering van de toestand van kinderen was één ding, maar het was niet minder belangrijk dat de wijze waarop dit doel behaald zou worden, geschiedde door op rustige en ordelijke wijze in gesprek te treden met de volksvertegenwoordigers en aan te sturen op verbetering van die toestand door een wettelijke regeling. Hierbij concludeerde Heldt in zijn betoog dat zij – de werklieden – als beste het belang hiervan inzagen, omdat zij zelf als kind behoefte hadden gehad aan deugdelijk onderwijs. Heldt zei dat een aantal werklieden zich op latere leeftijd beseften dat ze niet bekwaam genoeg waren in hun vak door dit gemis en zij zijn daarom zichzelf gaan bijscholen, maar hiermee kon niet voorkomen worden dat negentig procent van de werklieden niet bekwaam was in zijn vak.¹⁷⁹ Heldt zag zichzelf en een aantal andere werklieden dus wél als ontwikkeld en onderwezen, waarmee zij zichzelf onderscheidden van negentig procent van de werklieden. Heldt sprak zakelijk en zijn betoog was opgebouwd uit steekhoudende rationele argumenten.

Waar Heldt zakelijk bleef in zijn betoog was Rommerts iets flamboyanter. Het was aan Rommerts wel toevertrouwd om te spreken voor een publiek. Zijn taalgebruik was kundig, passievol en beeldend. Hij sprak over "hoe de demon van den laster ook vooral de werklieden van Nederland al sedert jaren heeft vervolgd", waarna hij de toestand van kinderen "die door bovenmatigen arbeid lichamelijk en zedelijk vermoord worden" schetste en dit ondersteunde met voorbeelden van zesjarige kinderen werkzaam in fabrieken "verkleumende van koude in den winter, of des zomers verzengende door de werking der zonnestralen."¹⁸⁰ De typering van Rommerts als passievol en flamboyant past niet in het beeld dat Heldt schetste van de vergadercultuur van het ANWV, dat vooral uitging van kalme zakelijke discussies op basis van rationele argumenten. Deze spanning laat zien dat binnen het ANWV ruimte was voor uiteenlopende karakters en persoonlijke spreekstijlen.

Maar hoe werden de toespraken van Rommerts en Heldt ontvangen door de kranten? Allereerst valt op dat zowel *De Standaard* als het *Algemeen Handelsblad* alleen rapporteerden over redevoeringen van Rommerts en Heldt.¹⁸¹ Tussendoor werd vermeld: "Verschillende sprekers traden vervolgens meer of min uitvoerig in eene nadere ontwikkeling van het denkbeeld waarvan de

¹⁷⁵ Maartje Janse, 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880,' *De Negentiende Eeuw* 35:4 (2011) 169-187, aldaar 173-174.

¹⁷⁶ Janse, 'De kracht van beschaafd protest', 104.

¹⁷⁷ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 115-127.

¹⁷⁸ 'Arbeid van Kinderen', *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874).

¹⁷⁹ 'Arbeid van Kinderen in Fabrieken', *De Standaard* (21 april 1874).

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ 'Arbeid van Kinderen', *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874); 'Arbeid van Kinderen in Fabrieken', *De Standaard* (21 april 1874).

vergadering was uitgegaan.”¹⁸² Dit zegt dat niet alleen Heldt en Rommerts zichzelf positioneerden als volksleiders, maar zij ook door de buitenwacht zo werden neergezet. Daarnaast is het opmerkelijk dat er veel meer aandacht was voor de stijl van de redevoeringen dan voor de aangevoerde argumenten. Er werd geschreven over de ‘welsprekendheid’, ‘de gezwollen taal’, ‘de warmte der overtuiging’, ‘de beschaafde vorm’ en ‘de bescheiden aandrang’, waardoor de werkman volgens het *Algemeen Handelsblad* aanspraak mocht maken op achting en ondersteuning, omdat de werkman in deze vergadering beginselen voorstond, die in verband stonden met orde, rust, nijverheid, zedelijkheid en godsdienstzin.¹⁸³ Verder werd de redevoering van Rommerts als hartverscheurend bestempeld, waaruit blijkt dat Rommerts met zijn beeldende vertellingen inspeelde op de emoties en het moraal van zijn toehoorders.¹⁸⁴ In dezelfde geest als hoe de afschaffers morele kwesties op de politieke agenda zetten, werd door Rommerts ingespeeld op de moraal om de belevingswereld van burgers met de politiek te verbinden.¹⁸⁵

Hoe verhoudt de hierboven beschreven spreekstijl van het ANWV zich tot de literatuur over vormen van protest? Heldt en Rommerts wisten te voorkomen dat zij met opjuttend taalgebruik eventueel aanstoot zouden geven. De kern hiervan is dat de beginselen van het ANWV, door op ordelijke, rustige en wettelijke wijze de toestand van kinderen te verbeteren, de basis vormden voor de wijze waarop zij de volksvertegenwoordiging adresseerden. De beschaafde en bescheiden wijze waarop zij de volksvertegenwoordiging adresseerden was een effectieve strategie gebleken. Hierdoor werden zij geacht en zorgden zij er voor dat ze erkend werden als gesprekspartner van de volksvertegenwoordiging en dit ook bleven. Refererend naar Janse haar conclusie dat vormen van protest elkaar afwisselden wanneer deze niet meer effectief bleken, is het niet voor niets dat de protestvormen van de vroege socialistische beweging op termijn onhoudbaar bleken en de sociaaldemocraten zich eind negentiende eeuw zijn gaan verzetten tegen het idee van verwerping van het parlement.¹⁸⁶ Zij zagen ook in dat wederkerig respect en erkenning een voorwaarde was om politieke eisen in te willigen, waardoor zij gingen twijfelen aan de vorm van hun protest.¹⁸⁷

3.4.4. Betekenis ‘arbeidersparlement’

In het verslag van de vergadering op 19 april 1874 noemde Heldt in navolging van anderen deze vergadering een ‘arbeidersparlement’.¹⁸⁸ Wat zegt deze terminologie?

Het zegt iets over de uitsluiting van de arbeidersbeweging van de politiek, die nog geen onderdeel uitmaakte van het daadwerkelijke parlement. Tot de jaren '70 was het parlement nog een notabelenvergadering, die in principe geen rekening hielden met de wensen van belangengroeperingen in de samenleving.¹⁸⁹ Toch doet de term ‘arbeidersparlement’ vermoeden dat de arbeiders politiek vertegenwoordigd werden. Maar wat betekende vertegenwoordiging door dit ‘arbeidersparlement’?

Ten eerste waren de aanwezige arbeiders vertegenwoordigers van de arbeidersklasse en geen gewone werklieden die dagelijks in de spreekwoordelijke modder stonden. Zoals is uitgelegd bij het behandelen van de aanwezigen tijdens de vergadering, waren de aanwezigen een aantal kernwerklieden die zich in elitaire kringen bevonden. Verder waren de overige afgevaardigde werklieden in staat om opofferingen in tijd en geld te maken om naar het regeringscentrum te komen, waardoor zij niet bestempeld konden worden als de gewone werkman. Zo was een afgevaardigde uit Limburg per spoor bijna negen uur onderweg.¹⁹⁰ De gewone werkman zat hier dus niet aan tafel, maar

¹⁸² ‘Arbeid van Kinderen in Fabrieken’, *De Standaard* (21 april 1974).

¹⁸³ ‘Arbeid van Kinderen’, *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874).

¹⁸⁴ ‘Arbeid van Kinderen in Fabrieken’, *De Standaard* (21 april 1874).

¹⁸⁵ Janse, *De afschaffers*, 205-210.

¹⁸⁶ Aerts, *Land van Kleine Gebaren*, 156-158.

¹⁸⁷ Janse, ‘De kracht van beschaafd protest’, 110.

¹⁸⁸ IISG Amsterdam, Verslag van vergadering 19 april 1874 en bijgevoegde adressen Van Houten, 44.

¹⁸⁹ Aerts, ‘Op gepaste afstand’, 28.

¹⁹⁰ Aerts, ‘Op gepaste afstand’, 31.

de framing van de term 'arbeidersparlement' is wel interessant, want het was een manier waarop het ANWV serieus werd genomen als gesprekspartner. Retorisch was dit dus handig voor het maken van politieke claims, maar in institutioneel betekende het niets.

Ten tweede zegt 'arbeidersparlement' iets over de politieke invloed van deze vertegenwoordigende arbeiders. Kijkend naar de historiografie over de invloed van de arbeidersbeweging op sociale wetgeving, laat de Kinderwet zien dat er voor het eerst werd nagedacht over de belangen van de arbeidersklasse. Toch is er weinig aandacht geweest voor de invloed van de arbeidersbeweging op sociale wetgeving. Immers, socialisten hadden zich nog niet als partij georganiseerd en het waren voornamelijk links-liberale politici, die de aanzet gaven tot sociale wetgeving.¹⁹¹ De invloed van het ANWV door een 'arbeidersparlement' is daarom van historisch belang.

Tot slot betekende 'arbeidersparlement' dat er nieuwe inzichten betrokken werden bij de totstandkoming van sociale wetgeving. In plaats van dat er over de arbeiders werd gesproken, werd en nu mét vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging gesproken over het kinderarbeidsvraagstuk. Heldt stelde dat zonder deze nieuwe inzichten de Kinderwet geen doorgang had gevonden:

De stem der werklieden ontbrak: de stem der genen die onmiddellijk bij 't wetsvoorstel betrokken zouden zijn, moest worden gehoord, om die volksvertegenwoordigers te overtuigen, die nog vreesden en twijfelden, of die wet door de betrokkenen werd gewild.¹⁹²

Al met al is enige terughoudendheid op zijn plaats over de daadwerkelijke invloed van het ANWV op de Kinderwet. Ruben Post concludeerde dat de werklieden van het ANWV vooral leerden van de sympathiserende politici, die op hun beurt het ANWV vooral gebruikten voor hun sociale kwestie en dus voor politiek gewin.¹⁹³ Tegelijkertijd is dit politieke gewin tweeledig. Het was namelijk ook de sociale kwestie van het ANWV en politici leerden van de ervaringen en inzichten van de werklieden bij het ANWV.

Afgezien van de daadwerkelijke invloed die het ANWV heeft gehad op de Kinderwet, was de Kinderwet om twee redenen van grotere waarde voor het ANWV dan waar de wet op zichzelf toe diende. Ten eerste had Van Houten in een brief aan het ANWV laten weten dat zij er in waren geslaagd om het merendeel van de aanwezige volksvertegenwoordigers, die aanvankelijk nog tegen het voorstel waren, te overtuigen van de noodzaak van de wet.¹⁹⁴ "Invloed op de volksvertegenwoordiging!", zo stond er in blokletters geschreven in het door het ANWV gemaakte verslag over de gebeurtenissen op 19 april 1874.¹⁹⁵ De heren van het ANWV hadden hun eigen verwachtingen overtroffen, want er heerste een zekere verbazing over het eigen succes van de demonstratie. Het succes hiervan lag niet besloten in de Kinderwet die ook door toedoen van het ANWV was aangenomen. Het succes zat in het feit dat zij, vertegenwoordigers van de arbeidersbeweging, die geen enkele zetel hadden in het parlement, in staat waren om hun stem te laten gelden in het politieke debat en gehoord werden door de gevestigde politieke orde.

Ten tweede was de Kinderwet om een andere reden waardevoller dan waar de wet zelf toe diende. De wet zelf was namelijk weinig functioneel door het gebrek aan controle en daardoor werd het kinderarbeidsvraagstuk slechts beperkt geadresseerd.¹⁹⁶ Echter, de Kinderwet was wel de opmaat naar vele nieuwe sociale wetgeving. Zoals Heldt het formuleerde: "Dankbaar zijn wij, omdat het

¹⁹¹ Aerts, *Land van Kleine Gebaren*, 154-161.

¹⁹² IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 4.

¹⁹³ Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 23 februari 2020).

¹⁹⁴ IISG Amsterdam, Verslag van vergadering 19 april 1874 en bijgevoegde adressen Van Houten, 44.

¹⁹⁵ Ibidem, 41.

¹⁹⁶ P.A. Willemsen, *De Kinderwet van Van Houten: een nauwelijks functionerende wet en het belang ervan voor navolgende sociale wetgeving in Nederland* (Utrecht 2015).

voornaamste is veroverd, n.l. het beginsel: de erkenning dat wettelijke tusschenkomst noodzakelijk is.”¹⁹⁷

¹⁹⁷ IISG Amsterdam, Notulen Algemene Vergadering 25 en 26 december 1874, 5.

4. Conclusie

Het ANWV was het intermediair tussen de arbeiders en de volksvertegenwoordiging. Het vervulde deze functie door zijn inspanning voor het verenigen van de werklieden en de inzet van politieke middelen om de volksvertegenwoordiging te adresseren tezamen. In het bestuderen van deze intermediairfunctie is het daarom van belang om te zoeken naar overeenkomstige thema's in beide hoofdstukken. De politieke stijl van het ANWV loopt als een rode draad door dit onderzoek. Zo zijn er verschillende elementen genoemd die tezamen de politieke stijl van het ANWV constitueren.

Door het blootleggen van de wijze waarop het ANWV de werklieden verenigde, werd aan de hand van de oprichting van de organisatie het fundament gelegd voor de politieke stijl van het ANWV. Zo werd duidelijk dat het ANWV zich, afgezien van de vele overeenkomstige politieke doelstellingen, in werkwijze wilde onderscheiden van het socialisme door op ordelijke, regelmatige en bovendien wettelijke wijze de toestand van de arbeiders te verbeteren. De vaststelling van de statuten legde de basis voor een ander element van politieke stijl. De neutraliteit ten aanzien van godsdienst en het belang dat werd gehecht aan onderwijs en wetenschap werden vastgelegd en zorgde er voor dat debatten en redevoeringen werden gevoerd met een kalme en wetenschappelijke houding, waarin argumenten op rationele wijze zeer uitgebreid werden gewogen.

Deze elementen van politieke stijl staan in nauw verband met de vergadercultuur, als element van politieke stijl, waarin op disputerende wijze conflicterende opvattingen werden geaggregeerd en er werd gezocht naar consensus door erkenning van elkaars beginselen en pogingen werden ondernomen om de opponent te begrijpen. Dit stond in groot contrast met de opjuttende en revolutionaire socialistische stijl. De werklieden bij het ANWV maakten zichzelf een beschaafde en bescheiden protestvorm eigen. Er werd daarom ook niet gedemonstreerd tegen, maar vergaderd met de Kamerleden op 19 april 1874. Hier werd met een beschaafde en bescheiden spreekstijl de volksvertegenwoordiging geadresseerd. Alhoewel, er was ruimte voor persoonlijke stijlen binnen het spanningsveld tussen, enerzijds, rationele zakelijke argumentatie en, anderzijds, passievolle en beeldende redevoeringen.

Al met al zorgden deze verschillende componenten, vormende de politieke stijl van het ANWV, er voor dat zij als gesprekspartner serieus werden genomen en hierdoor de arbeidersbeweging politiek konden representeren. De politieke stijl maakte de intermediairfunctie mogelijk, omdat dit het ANWV toegang verschafte tot de volksvertegenwoordiging. Het ANWV bestond niet uit gewone werklieden, maar uit intellectuelen die zich begaven in hoge politieke kringen waardoor zij in contact stonden met de machthebbers. Zij hadden zichzelf een politieke stijl eigen gemaakt waardoor zij op effectieve wijze protest konden aantekenen om de volksvertegenwoordiging te adresseren.

De Haan en Te Velde schreven in 1996 dat politieke historici tot dan toe hoofdzakelijk belangstelling hadden voor twee negentiende-eeuwse onderzoeksonderwerpen: het parlement en politiek als instrument van emancipatie. Door behoefte aan vernieuwing was er aandacht gekomen voor politieke cultuur. De politieke geschiedenis werd uitgebreid door naast parlement, partij, pers en idee ook stijl en mentaliteit in de beschouwing te nemen. De essentiële rol van politieke stijl voor het vervullen van de intermediairfunctie legt nadruk op de samenhang tussen politieke representatie en politieke cultuur in de tweede helft van de negentiende eeuw.

Het parlement kon zich niet langer afsluiten van maatschappelijke organisaties, waardoor politiek iets maatschappelijk werd. Echter, zoals is uitgelegd in de probleemstelling van dit onderzoek, doet de historiografie over politieke representatie geen recht aan deze verschuiving, waardoor politieke representatie door vakverenigingen een onderbelicht onderzoeksobject is gebleven. De intermediairfunctie van het ANWV laat zien dat politieke stijl, als onderdeel van de politieke cultuur, door het ANWV werd gebruikt om politieke representatie vorm te geven.

In dat opzicht geeft de praktische invulling van politieke vertegenwoordiging een nieuwe kijk op de beantwoording van een vraag die door De Haan en Te Velde werd opgeworpen, door de verschuiving in de benadering van politieke geschiedenis die plaatsvond door de aanvulling met politieke cultuur: "wat hield politiek in, in de negentiende eeuw?" Politiek in de negentiende eeuw ging bij het ANWV over hoe zij politiek in de praktijk brachten en zichzelf hierin moesten uitvinden. Dit

proces liet zich kenmerken door een verkennende en twijfelende organisatie die al doende een politieke antenne ontwikkelde en zich bekwaam maakte in het politieke speelveld. Deze analyse van het proces, waarin het ANWV zich ontwikkelde als een politieke actor is relevant in een historische context waarin vele maatschappelijke organisaties zich met politiek gingen bemoeien en zichzelf hierin uitvonden.

Het is de vraag of dit gezien kan worden als de kiem van wat later het Nederlandse polderen werd genoemd. In de historiografie is consensus over de wederzijdse doordringing van staat en maatschappij eind negentiende eeuw.¹⁹⁸ Toch is er discussie over het moment waarop de Nederlandse poldercultuur is ontstaan, afhankelijk van de definitie die gehanteerd wordt. Zo concludeerden Prak en Van Zanden dat Nederland vanaf de middeleeuwen als ‘inclusieve samenleving’ gezien kan worden, wat verwijst naar ‘een samenlevingsvorm waarin maatschappelijke groepen in georganiseerd verband optreden en de politieke besluitvorming veel ruimte biedt voor de compromissen die uit onderhandelingen tussen deze groepen resulteren.¹⁹⁹ Het ANWV ontwikkelde zich als een mediator tussen de arbeidersklasse en de volksvertegenwoordiging om de voorheen onoverbrugbare belangen overbrugbaar te maken. Het ANWV past dan ook binnen een historische ontwikkeling waarin maatschappelijke organisaties met politici in overleg traden, opzoek naar consensus. Het ontbreken van consensus is precies waar de auteurs van *Harmonie in Holland* op stuiten in hun zoektocht naar verschillende vormen van het Nederlandse polderen vanaf 1500.²⁰⁰

Wat betreft de implicaties van deze casestudie, zijn conclusies over hoe het ANWV als vakvereniging die zichzelf op verkennende wijze een politieke identiteit verwierf niet te generaliseren naar andere vakverenigingen. Toch zou het tot nieuwe vragen kunnen leiden over hoe andere maatschappelijke organisaties vanaf de oprichting hun politieke antenne ontwikkelden. Dit zou zich kunnen richten op de wijzen waarop politiek tot uiting kwam in de stijl van vertegenwoordigers en hun onderlinge omgangspatronen als onderdeel van een politieke cultuur. Verder laten de bevindingen over de kloof tussen het ANWV en de gewone werkman ook de relevantie van onderzoek naar de relatie tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde in de negentiende eeuw zien, in het kader van descriptieve en substantieve vertegenwoordiging, beschreven door Pitkin.²⁰¹

Daarnaast zou met betrekking tot het ANWV, onderzoek naar de rol van Heldt nieuwe inzichten kunnen bieden in de invulling van politieke vertegenwoordiging door leiders. In dit onderzoek stond de rol van Heldt niet centraal, maar er zijn wel vele beweringen gedaan op basis van redevoeringen van Heldt. Het is dan ook een beperking van het onderzoek dat beweringen over politieke vertegenwoordiging zijn toegeschreven aan het ANWV, terwijl de persoon Heldt hierin wellicht een veel bepalendere rol heeft gespeeld. Dit onderscheid is niet aangebracht. Onderzoek naar Heldt zou zich dan kunnen richten op de ontwikkeling van Heldt als zelfbenoemd volksleider bij de oprichting van het ANWV tot het jaar 1885, waarin hij Kamerlid werd. Verder zou onderzoek naar het ANWV met aandacht voor lokale afdelingen relevant zijn, omdat er grote verschillen waren tussen afdelingen en sommige afdelingen ook veel bepalender en invloedrijker waren dan anderen.

¹⁹⁸ Jan Romein, *Op het breukvlak van twee eeuwen*.

¹⁹⁹ Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013) 12.

²⁰⁰ D. Bos, M. Ebben en H. Te Velde ed., *Harmonie in Holland: het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007).

²⁰¹ Pitkin, *The Concept of Representation*.

5. Bibliografie

5.1. Secundaire bronnen:

- Aerts, R., *Land van Kleine Gebaren: een politieke geschiedenis van Nederland 1780-2012* (Amsterdam 2013).
- Aerts, R., 'Op gepaste afstand. De plaats van het parlement in de natievorming van de negentiende eeuw' in: Carla van Baalen eds., Anne Bos, Willem Breedveld, Marij Leenders, Jan Ramakers en Ineke Secker, *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007 De moeizame worsteling met de nationale identiteit* (Nijmegen 2007).
- Beyen, M. en Henk te Velde, 'Passion and Reason. Modern Parliaments in the Low Countries', in: Pasi Ihalainen, Cornelia Ilie, Kari Palonen (red.), *Parliament and Parliamentarism. A comparative history of a European concept* (New York/Oxford 2016).
- Bos, D., M. Ebben en H. te Velde ed., *Harmonie in Holland: het poldermodel van 1500 tot nu* (Amsterdam 2007).
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001).
- Giele, J.J., *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen 1973).
- Haan de, I. en Henk te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *BMGN-Low Countries Historical Review* 2:111 (1996) 167-200.
- Hoogenboom, M., *Standenstrijd en zekerheid. Een geschiedenis van oude orde en sociale zorg in Nederland* (Amsterdam 2004).
- Janse, M., 'De kracht van beschaafd protest: een 19^e-eeuws perspectief' in: Jasper Zuure en Sarah de Lange, *#WOEST: de kracht van verontwaardiging* (Amsterdam 2018).
- Janse, M., 'Representing Distant Victims: The Emergence of an Ethical Movement in Dutch Colonial Politics, 1840-1880', *BMGN: Low Countries Historical Review* 128:1 (2013) 53-90.
- Janse, M., 'Op de grens tussen staat en civil society. Samenwerking tussen hervormers en politici, 1840-1880', *De Negentiende Eeuw* 35:4 (2011) 169-187.
- Katz, R.S. en Peter Mair, 'Changing Models of Party Organization and Party Democracy: the Emergence of the Cartel Party', *Party Politics* 1:1 (1995) 5-28.
- Kessel van, A., 'Onze staatspartijen zullen als alle andere aardse dingen veranderen en verdwijnen. Status en functie van politieke partijen in historisch perspectief' in: Hansko Broeksteeg en Ronald Tinnevelt (red.), *Politieke partijen als anomalie van het Nederlands staatsrecht* (Deventer 2015).
- Matze, I., *Van wie was de Kinderwet?* (2017).
- Noordam, D.J., 'De Nederlandse vakbeweging, omstreeks 1900', *Leidschrift* 14:1 (1998) 80-88.
- Pitkin, H., *The Concept of Representation* (Berkeley 1967).
- Prak, M. en Jan Luiten van Zanden, *Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000* (Amsterdam 2013).
- Romein, J., *Op het breukvlak van twee eeuwen* (Amsterdam 1967).
- Rooy de, P., *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2014).
- Rooy de, P., 'Een hevig Gewarrel. Humanitair idealisme en socialisme in Nederland rond de eeuwwisseling', *BMGN: Low Countries Historical Review* 106:4 (1991) 625-640.
- Rosanvallon, P., *Democratic legitimacy: impartiality, reflexivity, proximity* (Princeton 2011).
- Saward, M., *The Representative Claim* (Oxford 2010).
- Schenkeveld, W., *Het Kinderwetje* (Hilversum 2003).
- Schouten, M., *De socialen zijn in aantocht: de Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1976).
- Smit, C., *De volksverheffers: sociaal hervormers in Nederland en de wereld, 1870-194* (Amsterdam 2015).
- Velde te, H. en Maartje Janse, *Organizing Democracy: Reflections on the Rise of Political*

- Organizations in the Nineteenth Century* (Palgrave macmillan 2017).
- Vleggeert, J.C., *Kinderarbeid in de Negentiende Eeuw* (Bussum 1978).
- Voerman, G. 'De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen', *BMGN - Low Countries Historical Review* 120:2 (2005) 226-269.
- Vries de, B., 'De waarde van kennis bij arbeiders en de kleine burgerij in de tweede helft van de negentiende eeuw', *De Negentiende Eeuw* 33:1 (2009) 53-70.
- Willemsen, P.A., *De Kinderwet van Van Houten: een nauwelijks functionerende wet en het belang ervan voor navolgende sociale wetgeving in Nederland* (2015).

5.2. Archief:

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) Amsterdam, Archief Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1921 (ARCH00152), Notulen Algemene Vergaderingen 1871-1878.

5.3. Kranten:

- 'Arbeid van Kinderen', *Algemeen Handelsblad* (22 april 1874).
- 'Arbeid van Kinderen in Fabrieken', *De Standaard* (21 april 1874).

5.4. Websites:

- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging – HELDT, Bernardus Hermanus, <http://hdl.handle.net/10622/219512CA-7F96-41C4-AF88-B02C34CBDF6D> (geraadpleegd 8 februari 2020).
- Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging – ROMMERTS, Obbe, <http://hdl.handle.net/10622/453536C4-4FC3-4C90-BFD8-A40A4CCC622E> (geraadpleegd 8 februari 2020).
- Huygens ING – Instellingen en personen Comité ter bespreking der sociale kwestie, http://resources.huygens.knaw.nl/socialezekerheid/instellingen_en_personen/show_long/Comitesocialekwestie (geraadpleegd 23 februari 2020).
- Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Apostel van het algemeen kiesrecht Bernard Heldt (1841 - 1914) en het ANWV, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=33> (geraadpleegd 4 maart 2020).
- Onvoltooid verleden website voor de geschiedenis van sociale bewegingen – Randopmerkingen bij de irritaties van Wals, <http://oud.onvoltooidverleden.nl/index.php?id=101> (geraadpleegd 26 februari 2020).